

ХЪАМЗАТ ХАСАЕВ

**ХЪУЪНАН
КЪАЙЛЕНАШ**

Нохчех дуьххьара хьуьнан Илма
Іамош хиллачу яздархочун, сайн
хьехамчин Ошаев Халидан сирлачу
безамна.

Автор

**Чеченское
региональное отделение ОО
«Российское общество лесоводов»**

**EX
L
I
B
R
I
S**

ХЪАМЗАТ ХАСАЕВ

ХЪУЬНАН КЪАЙЛЕНАШ

**ГРОЗНЫЙ
НОХЧ-ГІАЛГІАЙН
КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1986**

*Рецензент Х. Сатиев
Художник С. В. Наймушина*

Хасаев Х.

Х24 Лесные тайны. — Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство; 1986 — 96 с.
15 к. 5000 экз.

ХIара книга язйинна волчу Хасаев Хьамзата цкъа хьуьнан технику-мехь, тIаккха хьехархойн институтехь а дийшира. Иттех шарахь цо болх бира школехь, нохчийн мотт а, литература а хьобхуш.

Цул тIаьхьа иза хьуьнхочун балха вахара. Иза ларамаза а дацара, хIунда аьлча хьуьне, Iаламе болу безам цуьнга шен дегара Мохьмадера кхаьчнера, еххачу хенахь изза болх бина волчу.

Карарчу хенахь Хасаев Хьамзат хьуьнан лор ву. Цуьнан тидамза ца дуьсу хьуьнхахь я ломахь адаман гIо оьшу дийнат, экха я дитт... Иза де-шархошна шайна а хаалур ду, хIокху книги юкъа яхана произведенеш ешча.

Х $\frac{4808010000-22}{M135(03)-86}$ 61—86

С(Чеч.)2

БІАЪСТЕНАН МУКЪАМАШ

Іа чекхдолуш доллура. Акхарошна а, олхазаршна а тІехІитинарш уггар хала денош дара, Іаънан тІаъхъара, біаъстенан халхара мур уггар халаниг бу Іаламехъ — оцу хенахъ хуьнчохъ даа хІума кІеззиг хуьлу. Делахъ а хала а, атта а чекхделира Іа, тІейогІуш яра Іаламан уггар исбаъхъа хан.

Біаъсте! Хъанна ца хета хаза, біаъсте тІекхочуш. Шийла Іа чекхдалале дуьйна, беш хаамаш бара, біаъсте йогІу, бохуш. Ткъа мила вара и кхаъ боккхуш верг? Хъун. Іалам. Зезагаш. Хъун самаяла йолаелира. Иза стенах хира? Хъалха и хаам бира моой, біаъллингой. Моан а, біаъллинган а генаш тІехъ кхозуш гуш яра цхъа еха кІинжаш. Уьш церан зазанан чІенигаш ю. Царна тІехъ можа, хІур санна, кІеда дургал хуьлу. Хьо хуьнхула дІавовдуш, генах хъакхавелча а, мох баьлча а, и дургал дитташ тІера

охъадоьлху, бухахъ Іуьллуш долу ло можа-баьщара хоьтуьйтуш. Иштта хьал дара кхечу дечигашкахъ а — дакхехъ, акхтаргехъ.

Ткъа зезагаш? Уьш хІун деш хуьлу? Уьш а ца Іара хаам ца беш. Уггар хьалха, Іа чІогІа долчу хенахъ, дийнахъ малх хьаьжча гучудаьллачу Органан бердан лаьтта тІехъ гуш дара деши санна можа зезаг. Ца тешшал гІуллакх дара иза, амма иза бІаьстенан «векал» вара. Иза машхьекхориган зезаг дара. Нана-десте а олу цунах. Оцу зезагана тІехъ Іаш бара накхармоза. Цунах а тамаша бойла яцара. Малхо де дохдича, моза арабаьллера шен дегІехъ болу ницкъ зен а, Іаламехъ хІун ду хьажа а. Гена йоццуш мазлагІа яра.

Ткъа вай йийцина хьекхориг? Цуьнан гІа хьалакьадале хьаладаьллера зезаг. Нана-десте боху цІе хІунда тиллина? Иза-х дарбане буц ю! Цуьнан гІан лаьттехъа йолчу агІон тІехъ бамба болуш санна кІеда, куьйгана аьхна хуьлу, оцу агІонах «нана» олу. ТІехулара агІо кьегаш а, шога а хуьлу, цунах «десте» олу. Лаьттах хьалайолучу бецех уггар хьалха зазадоккхург а, бІаьсте йогІуш хиларан хьокъехъ хаам бийриг а ю и машхьекхориг.

СТАВНО — ВОРХІАЗЗА...

Шело хІинца а лаьтташ яра. Амма чилла юккье а ца яханехъ а, денош дахдала дуьйладелира. Малхбасешкара ло даша а дешаш, латта гучудуьйлура. Цхьана Іуьйренца дІахьаьжча, Органан басеш, можа басар диллича санна, гуш яра. Цецвала оьшуш хІума дацара — зазадоккхуш дерг стов дара. Ставно заза ворхІазза доккху, олуш ду. Нагахъ хьалхе даьккхина заза шелоно човхадахъ?! Кхера ца оьшу. Заза моццаза талхадахъ а, шело, йовхо моццаза еа, юх-юха зазадоккхуш, бІаьсте кхоччуш яьлла яллалц лаьттар ду иза. Цуьнан зазадоккхуш йолу чІенигаш 20 сов хуьлу.

Ставно дегІ чІогІа меллаша доккху. Иза башха лекха а ца хуьлу. Амма хІора шарна а шена тІерачу стоьмаша цуьнан дуткъа генаш саттадой хуьлу. Заза массо а дечигочул хьалха даккхяхъ а, цуьнан цІий санна цІен стоьмаш гурахъ бен ца ношло. Хьуьнхяхъ хуьлуш болу массо а стом нІаьно талхабо. Амма ставнна нІаьна а ца бо, иза талха а ца телха.

Хьун шен «болх» беш яра. Самадаьллера талл. Таьллаш ма-
сийтта тайпана хуьлу. Иза дика дечиг ю. Цуьнан хадийна баьк-
кхина хьокха а, сара а лаьттах боьллича, ден а лой, цунах
дитт кхуьу. Цуьнан орам кЮрге боьду.

Талл дугIу токхамаш ца хилийта басешкахь а, гIамарш
йолчу хин йистехь а.

Цхьацца хьуна дагахь а йоцчу, кIезиг хетачу билгалонашца
лаха ламанан когашкара лакха коьрте хьалаобхуш яра бIаьсте.
Амма халкьалахь олуш ду, комаран диттана дехкан лерггал
гIа даллалц а, хьуьнцохь хIуттут еккалц а бIаьсте кхоччуш йох
ца ло.

ХЬУЬНАН АКХАРОЙ БIАЬСТА

Арахь йовхо хIовттича хиира чана. Iаьно наб еш а Iиллина
самаелира иза. Шен хIусамера арайолучу хенахь, иза кенах
йолуш хуьлу, цунна тIера схьаюьйлу тIергIан баргалш. И тIар-
гIа хьуьнан кегийчу дехкаша шайна бенаш дан дIакхьохьу.

Ара а яьлла, дIайолаеллачу чано хIун до? Иза уггар хьалха
зингатий туьйлиг лаха йолало. Иза карайой, барз бохабой, цо
хазахетарца хIаллакдо зингатий. Шен хьалхара ши ког, тIе мотт
хьокхий баша а бой, сихделла лелаш долу зингаташна юкъя
буьллий, тIе зингатий лотуьйтий, чано уьш доу. Шена кхачам
хиллалц и болх а бой, лела йобду иза. БIаьста ча дера а, меца а
хуьлу. Цо дуу моьлкъярчий, пхьидаш, хьонка. Мецачу чано акха
газа а, бежана а юьйш меттиг хуьлу.

Стечу чано, Iа юккье ма-дахханехь, шен бенахь ши кЮрни
йо. Цо уьш, ша цхьана агIон тIе а юьжий, дукха лерина Iала-
шъеш, Iаьнера йоху. Шен коьртаца а, хьалхарчу когашца а йо-
хъеш, шурица кхобуш лелайо. БIаьста кЮрнешна ара а йолий,
цаьрца цхьаьна хуьлу нана-ча. Нанас шен кЮрнеш Iамайо лаьт-
тахара шайна ижу лаха: цхьацца орамаш, цIазамаш.

Нагахь кЮрнешна кхерам болуш хIума делахь, нана-ча
кийча ю уьш ларъян. Цуьнан дера а, оьгIазе а, майра а хила-
ран доза дац, нагахь шен кЮрнешна кхерам белахь. Ча ада-
машна кхераме яц. Чено, шен кЮрнеш ларъеш бен, адамца дов
ца до. Кхоччуш бIаьсте яьлча, черчий меца а ца хуьлу....

Апрель—май беттанашкахь нана-барзо а кIезий до. Хьалхар-

чу шина кІиранах кІезий кѳора а, бІаьрзе а хуьлу. Баттахъ сов юххера дІа кІезиг йолуш, цо шурица кхобу уьш. Ши бутт кхаьча, кІезаша жижиг даа доладо. Уьш сутара, ца дузуш хуьлу. Цундела хуьлу берзан кІезий угІуш.

Дукъачу кІоргачу Иин чохъ, я хуьннан хотешкахъ, хина гена доцуш хуьлу берзан Іуьрг. Цо цкъа а ца йо шена хІусам. Кхечу экхано тесна йитина «хІусам» шена то а йой, кечіо барзо. Цъюгалан а, я дІаманан «хІусам» тойо цо шена.

КІезий кхиош, кхобуш дакъалоцу боьршачу барзо. Нагахъ кІезашна кхерам белахъ, берзалоша уьш чІогІа лардо, йоккхачу майраллица. Нагахъ церан «хІусамна» тІе адам кхаьчна меттиг хилча, берзалоша шайн кІезий кхечухъа дІакхалхадо. Берзалоша зен до хуьннан акхарошна, уьстагІий, бежанаш хІаллакдо.

ЗЕВНЕ ХЬЕШИЙ

Дуьне дохделира, хуьнхахъ гІа дала, зазадаккха доладелира. Органан тогІешца дукха ду элхьамцаш, хъаьрса хъечаш, хуьннан Іежаш, кхораш. Іуьйранна хьо хъаьжча, басешкахъ, бердашкахъ цара даьккхинчу зазано, ло диллича санна, кІай йинера. Зазанна тІехула хьийзачу накхармозийн зевне ладоьгІча, пондар локхуш санна хеталора. Мозаша дургал кхоьхура на-кхаршна чу.

Іуьйранна араваьлла, маьлхан зІаьнарш схьакъадале, Органан йистехъ ахъ ладоьгІча, дехъа басарчу хуьнхара схьахезаш олхазарийн хаза эшарш хуьлу. Вайн хъаннашкахъ эшарш хаза йолуш ду шоршалш, алкханчаш, дуккха а кхин тайпа олхазарш. Малх схьакхетталц эшарш ца совпайо цара. Мел дукха ладе-гІарх кІордор доцуш, хаза мукъамаш хеза. Малх схьакхетча, жимма са а даьІна, иза чубузуш, эшарийн ловзар духадолор ду цара.

Иштта ловзар хуьлу олхазарийн, кІорнеш яххалц. Буйса а ца юьту цара тийна. Сахиллалц шен хазацу эшарца иза новкъа-йоккху зарзаро.

Каде хьийза бІаьста мокха хьоза. Иза кѳардайна олхазар ду. Уьш даима а вовшашца девне хуьлу. Кор диллина хилча,

корах чу догІий а, рагІу кІелахь лаьттаху пхьегІаш чу хьожий а, шена амал бо оцу хьозано. Цо деш дерг доккха зен дац, цо бечу пайдане хьаьжча. Оцу кьардайначу хьозано цхьацца кІеда хІу-манаш лахьош, шена бен бо. Шозза-кхузза КІорнеш йоху. КІор-неш цо кхобу стоьмаш тІехь хуьлуш долу зуламе нІаьний даош. Цундела Іалашдан деза и олхазар. Иза адамашца уггар чІогІа гергарло долуш ду.

Хьуьнца схьавогІучу хенахь хезаш хуьлу «тІах-тІах-тІах» бо-хуш цхьа тата. Цхьаволчунна из детташ диг ду мотта а тарло. Иза хьуьнан лор-пхьар — хенакІур ю. Ирачу мІарашца дечиган гІодах таса а елла, шен чІогІачу ирачу зІакарца дечигах хара йоккхуш шена бен кечбеш ю иза. И болх беш йина чов дечигана зуламе яц. Хара а йоккхий, цу чу кхоь-ялх хІоа охьадуьллу хе-накІуро. Царах кІира кхоччуш хан яьлча КІорнеш евр ю.

Хьалххе схьаяьхкина, шайн стохкалера баннаш кечдеш, цу чуьра хьалха чу хевшина хьозий арадохуш, бІаьстенан кечамаш беш яра алкханчаш а. Амма иштта атта а дацара и сира кьуй «цІа» чуьра арабаха. Делахь а алкханчаш а ца кьарлора. Ал-кханчаша адамийн хІусамна гена ца дохуш до шайн баннаш. Цара хазачу эшаршца самукъадоккху ша тевна хаьалц. Алкх-анчан тевнахь иссанна тІекхаччалц хІоаш хуьлу. Вайн респуб-ликехь цара тевна шозза доккху. КІорнеш кхобучу хенахь ал-кханчо эшарш ца локкху. КІорнешна ижу шина а алкханчо дий-нахь сарралц рогІ-рогІана йоху. Цара уьш кхобу бошмашкара а, хьаннашкара а зуламе сагалматаш-нІаьний, полларчий лок-чуш.

ГІа-буц яьлла хьун а, беш а юкьелча бен Іа даккха дахан-чуьра духа ца доьрзу селасат олхазар. Цуьнан бен лекхачу дит-тийн баххьашкахь хуьлу. Селасато хазачу шакаршца эшарш локкху, ладогІа дог доуьйтуш. Селасатан эшарш хазачу маттера цІеххьана, стаг цецвоккхуш, цІоган тІе ког баьккхинчу цигиган санна гІовгІане йоьрзу. И аз хьенан ду ца хууш цецвала тарло. Иза а ду селасатан.

БІаьсте кхоччуш йохьелча, яртийн бошмашкахь хезаш хуьлу «кхал-кхал-кхал» боху аз. Корта башха боккха а боцуш, ю сан-на юткъа еха зІок а йолуш, хье тІехь хаза кьорза кІуж а болуш хуьлу хІуттут. ГІишлошца, хари чохь, лаьттан Іуьргахь бен бо

цо. Тевнехъ ялх-бархІ хІоа хуьлу. КІорнеш йоху май бутт чекх-болуш. .

ТІехъаьжча, кІеда чилланан жІуга ю моьттур долуш хаза хуьлу уьш. Амма куьг Іоьттича, царах йогІу боьха хьожа дІа ца йолуш вехха лела деза. Шен кІорнеш ларъярхъама, деш ду цо иза. Цундела и хьожа хиларна оццул ямарт хуьлуш долу цициг а ца гІурту царна тІе.

АтІокх ека йолаелча а, хъамцо зазадаьккхича а гота кхин дІа ца охуш сацайо, олуш ду вайнехан. Дуьне дикка дохделча бен ца йоьрзу атІокх юха ша Іа даккха яханчуьра. «ХІут-тут-хІут-тут» бохуш, хьуьн чуьра цуьнан аз хезачу хенахъ дикка йовха хуьлу. Кхокха санна дегІана доккха олхазар ду аатІокх. Амма бен а бина, кІорнеш а яьхна, уьш кхиош къахьоьгур долуш яц.

Муьлххачу а шел жимачу олхазаран бена чу хІоа а дой, кІорни кхечу олхазаре йоккхуьйту цо. КІорнино ша хІоьа чуьра ара ма-еллинехъ, бен чуьра кхийолу кІорнеш аракхуьссу. И кІорни кхиош долу олхазар дегІана кхул дуккха а жима хуьлу. Масала, хІуьрцІилдиго атІокхан кІорни кхиош меттигаш дукха хилла.

АтІокх чІогІа пайдехъ олхазар ду. Цо хьуьн чохъ дууш, хІаллакдо кхечу олхазарша ца дууш долу тІехъ чохъш долу нІаьв-цицигаш.

Хазаетарца, эшаршца тІеоьцу олхазарша бІаьсте. Хазаетча а, сакъераделча а бехк бац — Іаламехъ уггар хазачарах цхъа мур бу иза. ГІа долу, баьццара бос оьций дІахІутту хьун. Можакъорза куз тесча санна хуьлу баьццара бай. Малх санна къегаш хуьлу бай тІехъ баппанаш. Жил-Іалам доьлуш санна хуьлу, бІаьстено самукъадоккхий.

ЧІЕГІАГГИЙ, ЛАЬХЬИЙ

Олхазарш шайн баннаш тодечара тодина а, керла дечара керла дина а девллера. Цхъана дийнахъ балха воьдуш вара, белш тІехъ диг а долуш, хьуьн чохъ болх беш волу Жамалайла. Дочу-Борзера тогІи чу буссучу новкъа вогІуш цІеххъана цунна гира некъа тІсхъ гІеххъа гено цхъа муш санна йолчу хІуманна кхисса а луш, тІеетталуш чІегІаг.

ХІара лаа-м хир ма дац аьлла, Жамалайла леррина тидам беш сецира. ЧегІаго тІе а уьдуш, зІок етара. ДІахъаьжча, и хьекъале олхазар лаьхъанца тІом беш дара. И санна долу сурт шена цкъа а гина ца хиларна Жамалайла чІогІа цецваьллера. Девнах хІун хуьлу хьожуш, кхин тІе ца воьдуш, сецна лаьтта-ра иза.

ЧегІаг шен «болх» бина а яьлла, некъана гена йолчу элхьамчийн коьллашка дІаяхара. Новкъахь Іилла йисира муш санна йолу и хІума.

Жамалайла чегІаг кхиссалуш тІееттаеллачу хІуманна тІе-вахара.

ЧегІаго зІок йиттина, хье боха а бина, белла Іуьллура лаь-хъа.

Сел къиза хІара цо хІаллакбар хІун бахъана ду-теша аьлла, чегІаг юкъаяханчу коьллаш юккъе вахара Жамалайла. Гена доццун даьллачу элхьамчийн буьххьехь, керла даьллачу баьц-царчу гІашлахь чегІаган вена чохь, тевни тІехь, Іаш деа цІога а долун чегІаг гора. Шен бена юххе адам деана хааделла чегІаг маьхьарца хъалаиккхина жимма дехъа а яьлла, кхура тІе хиира.

Шеко яцара, лаьхъа тевнахь долчу хІоаш тІе кхача гІоьртина хиларан. ТІаккха шен тІаьхье кхио хиъна йолчу чегІаго дира муьлххачу а нанас ден дерриг.

«Хъайн ямартлоно хІаллакбин-кх хьо лаьхъа», — ойла хили-ра Жамалайлин.

БЕН

ЕІаьсте чекх а яьлла, аькке юлуш хан яра. Дочу-Борзина юх-херчу тогІехь уьшал чуьра къаж хьокхуш вара Іусман. Машенаш лелочу цунна хетара некъа юххерчу къухалахь хІун хир яра, аьлла.

Мангал хьокхуш, къаж йожа а еш, дІавоьдучу Іусманна да-гахь хІумма а дацара. Кхо мангал дІатуххушехь, кхунна хъал-хара цхъа-ши метр генара къожана юккъера, чехка тІемаш дет-таш, цхъа олхазар хъалаиккхира. Иза яра бад.

Беттачуьра мангал саца а бина, Іусман меллаша, лекха къаж дІаса а тоттуш, бад хъалагІаьттинчу метте хъаьжира. Къожана

юккѣхъ бара бедан бен. Оцу говза бинчу бенахъ Іуьллура бархІ мокха-кѣорза хІоа. Иштта сурт шена гича, Іусмана кхин дІа ца хѣокхуш мангал сацийра, бен юккѣхъ болу кѣаж ша йолччохъ а йитина. Шен тІаьхѣ кхио гІерташ йолчу бедана новкѣарло йойла дацара. Мангалхочо шен «цІен цІа» ца дохадойла хиича, бедо шен болх юха а дІаболийра.

Цул тІаьхѣ цхѣа кІира даьлла хир дара. Дукха Іуьйранна хѣуьнах воьдуш вара Іусман, оцу уьшалшна юххехула. ДІа-хѣаьжначу цунна гира уьшалхула лелаш бад, тІаьхѣ хІиттина могІа бина догІуш бархІ кІорни а долуш. Уьш кегий а, мокха а дара. Машенан гІовгІанах кѣаьхкина и «нана-довзал» кѣов-жана юккѣе бахара.

— Могуш-маьрша кхуьйла шу, — аьлла, шен гІуллакхе дІавахара Іусман.

БАРКАЛЛА

Кехаташ, газеташ чутосу яьшка лекха а йоцуш, кертах дІа-тоьхна яра. Юххехула дІасалелаш адамаш, машенаш яра.

ЦІера ваьлла ши де а даьллера сан. Юха цІа ма-кхеччинехъ керла газеташ схѣаэца яьшка схѣайиллича, со цецвелира. Луларчу берашна гІеххѣа оьгІазвахара. Газеташца цхѣаьна яьшки чохъ дара дакѣаделла гІаш, чемхалгаш, месаш. Уьш чуьра ара а кхийсина, яьшканан чохъ цІанйира ас. Цул тІаьхѣ цхѣа-ши де даьлча а изза сурт хилира: яьшки чохъ «нехаш» яра. Юха а луларчу берашна реза воцуш, яьшка паргІатѣяккха воьлча, сан тидам хилира жимачу шина олхазаран. Уьш суна гена ца дуьйлуш, «цІаррр-цІеккк» деш, хьийзара. ХІун ду техѣа хІара, аьлла юьстах ваьлла со сайн пхѣола дан хІоьттира. Ас деттачу дагаран а, хѣокхучу херхан а гІовгІа тергал а ца еш, шайн болх дІаболийра олхазарша.

ШолгІачу дийнахъ со хѣаьжча кехатийн яьшки чохъ дуьххѣара чѣухкинчу нехашна юккѣхъ горга а болуш, котаман месех бина бен бара. Цул тІаьхѣ кІира гергга хан елира со бене ца хѣожуш.

Цхѣана дийнахъ цІеххѣана дага а деана, бене хѣажа дагахъ ас яьшка схѣайиллича, чуьра араиккхира букъ тІера мокха до-

Іахан бос а, чуо кІелхъара цІен-цІеран бос а болуш долу исбаъхъа жима олхазар. Иза гена доццуш охъахиъна Іаш дара, шен синтем боцу «цІаррр-цІаррр-цІекк» деш. Иза реза дацара ша бенара меттахдаккхарна. Ткъа бен чохъ? Бенахъ Іохкуш дара стигалан басахъ жима диъ хІоа. ТІаккха яьшка хьостамаш а тухуш, олхазарна чудаххал Іуьрг а дитина, дІакъевлира ас, газеташ а совцийра чутуьйсучуъра.

Цхъана дийнахъ хІусамнана хесахъ асар деш яра. Цо дІахІоттийначу аьстанна тІе а хуьйшуш, наьрсийн хуталш юккье лелаш, шайн «цІар-цІарр» деш, цунах къахка а ца къаьхкаш лелаш цхъа хаза олхазарш дара. Цара хесахъ а, бешахъ а леца а лотьцуш, дууш хІаллакдора зуламе нІаьний а, кхин садолу хІуманаш а. Яьпка шайна хІусамна паргІат йитарна, баркалла олуш дара и хаза олхазарш.

ЧІЕГІАГ

ЧІегІаг ша-тайпа олхазар ду. Иза вайна массанхъа а го: новкъа воьдучу хенахъ некъа йистерчу бай тІехъ а, дитташ тІехъ а. БІаьстенан юьххъехъ олхазарша шайна чохъ кІорнеш яха баннаш до. Уьш тайп-тайпана хуьлу. Амма чІегІаго кІеда гІирс лотьхуш къа ца хьобгу.

Яккхий чІешалгаш а гуļйой, уьш вовшах а туьйсусуш, цо бина бен кхакханан куйнах тера гуш хуьлу дитташ тІехъ. Бен чу юьллий кхин кІеда мас а, я кхин хІума а ца хуьлу. Иштта бен а йоцчу чІешалгех бина хеталахъ а, и говза бина бен бу. Лакхара охъахъаьжча бен чохъ дерг ган йиш яц. Цунна тІехула тхов тиллича санна, дІакъевлина чІегІаго иза, шен хІоаш а, кІорнеш а ца гайта.

Бен тІехъ Іа стен чІегІаг. Хина гергахъ йолчу хьуьнхахъ а, ирзушкахъ а деха чІегІаг. Уьш тобанашкахъ хуьлу. Іай чІегІагаш адамийн хІусамашна герга догІу. Ялтех бухайисина хІума а, кьенъеллачу диїнатийн жижиг а, хьуьнан цІазамаш а, цхъацца йолу кегий бецан садолу хІуманаш а, кегий дехкий а дуу цара.

ЧІегІаг хІилла долуш олхазар ду. Масала талла воьдург я шен кхечу гІуллакхана хьуьнха воьдург газа санна Іеах а Іоь-

хуш, топ ца кхочче генара ларво цо. Ша-тайпана бахъана ду цуьнан. Оцу хьуьнчухула вьодучу стага коьллашна юккьера меттахдохий кегий олхазарш дIадовлу. И меттиг билгалйо. Эц-цахъ бен хуьлу. Цу чурьа хIоаш я кIорнеш юу чIегIаго.

Цо чIогIа тидам бо къегаш йолчу хIуманийн. Цуьнан бен чохъ цхьацца къегаш йолу хIуманаш карош меттигаш дукха хилла. Масала, зударийн пхьаьрсах доьхку сахът, фонарик тIера жима лампа, стаканан Iайг, куьзганан бIаьргаш, нуьйдарчий.

ЧIегIаг юьртан бахамна пайдехъ олхазар ду. Цхьацца йолчу ярташкахъ суьйлийн чIегIаг олу цунах.

АХАРХОЙ

БIаьсте. Массо а садолчу хIуманийн а, диттийн а уггаре а жьопаллин мур бу иза. Олхазарш шайна баннаш деш, кIорнеш яха кечлуш хуьлу. Ахархой латта аха а, ялта ден а кечлуш хуьлу. Шен трактор а, нахарш а тодина, тракторна тIаьхъа кхо нох долу агрегат а тесна, оханан харш тосуш волавелира Хас-Мохьмад. Охуш лелачу цуьнан тидам хилира шен нахаршна тIаьхъа лелачу шина олхазаран. И шиъ дара хIуьрцIилдигаш. Шайна охана тIера садолу хIуманаш: чуьркаш, нIаьний лехьош хир дукха хIорш, бохуш ойла а еш, шен болх беш воллура Хас-Мохьмад.

Делкъанна садаIа ша трактор сацийначу хенахъ Хасмохьмадна гира нахарш вовшахтосуш, тIехула йиллинчу есачу биргIи чу цхьа олхазар доьдуш. ХIара ма тамашийна хIума ду, аьлла оцу биргIи чу хьаьжна иза инзар а ваьлла висира.

Цу чохъ цунна гира бен, цу чохъ тIе чо бала а тохаелла, беллаза бIаьргаш а болуш, пхи кIорни а. Стагана тIаккха хиира хIуьрцIилдигаш шен тракторна тIаьхъа хIунда лелаш хилла.

Хас-Мохьмад ойлане велира, ша хIун дан деза ца хууш. Оцу балхах цецъяьллера яхIума яхъаш тIаьхъаеана цуьнан йоI а. Хас-Мохьмадна дагадеара, тIаьхъара нох дIа а хецна, цунна метта керланиг тIаьхъатаса. Кхуьнан ойла хууш санна, йоIа а а элира: «Дада, ма къа дукха оцу кегийчу кIорнийн. Уьш якхий хиллалц меттах ма яккхяхъа и хьайн трактор».

Хас-Мохьмада трактор юьстах а якккхина, новкъа цахин—

долчу дІахІоттийра нох. Шен тракторна тІаьхьа кхин нох а тесна дІадолийра трактористо шен охана.

Цхьа-ши гІира даьллачу хенахь, охана чекх а даьлла, ша паргІатваьлча, Хас-Мохьмадана дагабаьхкира шен кегийра «ахархой». Дай, йоПий дахара шаьш дІахецна нох долчу хьуьнан йисте. Тохарлеррачохь лаьтташ нох а дара, биргІи чохь бен а бара.

Амма и бен беса-м бара. Гена доццуш охана тІехула уьдуш лелаш кьо́на масийтта хІуьрцІилдиг гира цу шинна.

ХІУСАМАШ

Хьанна ца гина чІегІаган бен. Иза даима а вайна гуччохь хуьлу, хІунда аьлча чІегІаган дахар адамашца доьзна хиларна. Бен йоккхачу говзаллица бина хуьлу.

Кхокханан бен дукха атта бой хуьлу. Цхьана шалгу генаш тІе масех чІешалг охьа а юьллий, цу тІехь дой стигал басахь ши хІоа хуьлу.

БухІанийн, хенакІурийн баннаш хари чохь хуьлу.

Вайна массарна а хазахеташ, даима а стиглахь эшарш локхуш хуьлу нІаьвла. Цуьнан бен лаьттахь муьлххачу кІаг чохь а, йоккхачу яран гІа кІелахь а хуьлу.

Маккхалший, кыйгаший, хьаргІанашый шайн хІусамаш, чІогІа маьхьарий а хьоккхуш лекхачу таьллашна а, декхнашна а тІехь йо.

Бердашца дехаш долчу чІегІардиган бен лаьттахь бердан басахь даьккхинчу Іуьргахь хуьлу.

Оцу баннех вайн тамаша бойла яц. ХІуьрцІилдиг вайна девзаш а, дезаш а олхазар ду. Цуьнан бен дагахь доцчохь карош меттигаш хуьлу.

Хьуьнан бахаман конторан кертахь лаьтташ яра йобхна тракторш, машенаш. Машенан тІаьхьара сема яра Іуьллуш. Юххехула тІехволуш хезаш яра олхазарийн кІорнийн гІовгІанаш. Дикка ла а доьгІна, тидам бича гІовгІа хезара оцу семан чуьра. Хьакхар охьадохуьйтучу Іуьргахь чу а дахана, бен бинера хІуьрцІилдиг. КІорнеш чохь екара. Багахь нІаьна а болуш нана арахула хьийзаш яра.

ЭЛХЪАМЧ

Элхъамч кЮхцалийн колл я гІеххъа долу дитт хуьлу. Цуьнан дитташ, коьллаш нилхачу хуььнхахь, Органан, Теркан тогІешкахь, ирзошкахь хуьлу. Стомма гІад долуш нийса ирхдаха-на элхъамчаш дукха ду Чечанан регІахь а, Гуьмсен районан раьгІинийн басешкахь а. Іаламан дикачу совгІатех цхъаь лара мегар ду элхъамч, иза дарбане хиларна.

Элхъамчан гІад а, генаш а шайна тІехь кЮхцалш долуш хуьлу. ТІехула йолу агІо таьІина баьццарчу басахь, кІелхъара агІо — сирла баьццарчу басахь, тІехь чо болуш санна, месала а долуш хуьлу цуьнан гІаш.

Элхъамчо зазадоккху май — июнь беттанашкахь, стоьмаш хила буйлало августехь дуьйна. Зазанах, стоьмех дарбанна пайдаоьцу. Заза гулдо иза кхоччуш делладелла даьлча. Дакъо деза чохь йовха йолчу меттехь: мох кхоьтуьйтуш, ІиндагІехь.

Хилла бевлла элхъамчаш гурахь схьабохий, куьркаш чохь, гІийлла цІе а ягош, бакъабо. Зазанах а, стоьмех а дарбанаш леладод дагна цамгар йолчарна. Дарбанча хилла ца Іаш, иза дика кхача бу Іай хуььна чохь дехаш долчу олхазаршна. Элхъамч лардан а, Іалашдан а деза.

ТУТМАКХ

Иза дара цхъана довхачу дийнахь. ЧІегІардигаш сацам боцуш шайн болх беш дара. Ши-кхо де хьалха бан болийнера шина чІегІардиге бен. Хи йистера поппар боккхуш, чемхалгашца и эбеш, шайна хІусам еш дара и шиь. Бен бина чекхбаьлча, зІенан бЮгІамашна тІерачу серашна тІе хевшина эшарш локкхуш Іара чІегІардигаш.

Амма и шиь иштта Іачу юкъана церан бен дІа а лаьцна, цу чу мокха хьоза хиьнера. Схьадеана ши чІегІардиг и арадаккха ГЮьртира. Царна хетарг аьттехъа а дацара — хьоза арадала ойла йолуш дацара.

Пуллакх хир доцийла хиьча, чІегІардигаш дІадахара. Хьоза цхъана ханна паргІатделира шена деш хиллачу тІелетарх. Бакъду, шаьш къахьобгуш бинчу бена чохь «ямартхочунна»

синтеме дахар хилийта дагахь долчух тера дацара чІегІардигаш.

Дукха хан ялале уьш духадаьхкира, шайца кхин а дуккха а накъостий — чІегІардигаш а долуш. Хьоза хІинца а бенара арадала лууш дацара. ТІаккха чІегІардигаша багахь хатт а кхоьхьуш, бенна чудобдийла дІаюкъя йолийра. Ах сахьт далале мокхачу хьозанах «тутмакх» хилира — арадала меттиг ца буьтуш чудоблтира чІегІардигаша и декъаза олхазар.

Бен боха а бина, паргІатдаккха дийзира хьоза.

БІАЬСТЕНАН АМАТАШ

Бацалахь, гаьннаш тІехь,
КІайн бІаьрхиш санна,
БІаьстенан сирла тхиш
ЖовхІарех лепаш ду.

3. Сулейманова.

БІаьстенан Іуьйре. Лаьмнаш тІехьара схьакъедира сирла малх. Цуьнан зІаьнарш хьуьнан диттийн баххьашкахула кхерс-тира. Кобллашна а, бацана а тІедиллинчу тхин тІадамаш лепара бес-бесарчу басаршца. Ехачу буса тийнна дижина Иллича санна, набарх долуш лаьттара Іалам. БІаьстенан маьлхана доьлура Іалам: хьун, акхарой, сагалматаш. Хьаннийн татолийн бердашца девлачу таьллаша уггар хьалха хаййтира бІаьсте йолуш юйла. Цуьнан дуткъачу нийсачу гаьннаш тІехь гуш заа дара. Толлан заа, дешица кхелича санна, можа-цІен бос болуш хуьлу, цициган цІога санна месала а долуш.

Оцу хазачу зазанна тІехь шайн болх дІаболийра наххармозаша. Цара цу тІера хІур гулбора шайна дургална.

Халкъо дукха хьалха дуьйна пайдаобьцуш билгалъяьккхина дечиг ю талл. Хин хьерашна тІедогІучу татолийн бердаш тІехь кхуьу таьллаш. Царна обьшуш дац хьена латта: иза кхуьу жагІи тІехь, саз-лаьттахь. Дагарца хадийна баьккхина сара а, хьокха а дІабоьгІча дендой, сикха доккха дитт хуьлий дІахІутту, шен даккхийчу кІоргачу орамашца бердан йистош чІагІеш.

Таьллийн генашлахь бІаьстенан муьрехь шайн хаза эшарш

лоькхуш деха зарзарш. Мохо ловза а деш, дуткъа деха хуьлу цуьнан гІаш, тІехула таьІина баьццара а, кІелхъара агІо дато ба-сахъ къеггина а йолуш.

Толлан дуткъачу серех дукха хьалха дуьйна дуьйцина тускарш, гІанташ, чІерий лъцу доьрчий деш хилла. Хи тІехула чуохкаделла кхозучу таьллийн ИндагІехъ мІераца чІерий ледар самукъане хуьлу...

Органан тогІешкахъ кхуьучу меьнийн баххъаш а даьхнера бІаьстено серла. Царна тІехъ кхозуш гуш яра дуккха а чІенигаш. Уьш Іаьно а кхезира. ХІинца хаалуш яккхий хиллера бІаьстенан дехачу довхачу деношкахъ.

Маь а ду бІаьстенан хьалха зазадоккхучу дечигех цхьаь. Цуьнан еха зазанан чІенигаш, гІийлачу махо а лестош, гуш хуьлу генара хьаьжча а. Царна тІера гІоттуш гуш ду можачу хІуьран дохк.

ЧІенигашна юккъехъ дохкуш, берцан буьртигаш санна, кегийра хІу хуьлу. ДІаяханчу гурахъ хилла а девлла, хІинца бІаьсте йолуш охьаэга доладеллера иза.

Меьнийн хьаннашкахъ хаалуш хуьлу чІевнийн, вирмерІуьргийн тобанаш. Моан хІуш церан кхача бу, къаьсттина бІаьсте хала текхначул тІаьхьа. Маь дика кхиа а кхуьу, деба а деба тІуьначу лаьттахъ. Цунна тІера дужучу гІано латта чІогІа тодо.

БІаьсте тІекхачар хаййтира накхармозаша а.

Шийла Іа чекх ма-деллинехъ накхарш (тускарш) ара малхе хІиттийнера мазлагІехъ. Іуьйранна малх схьакхеташ шайн зевца меттахдевлера ца кІордош къахьобгуш долу уьш. Цкъачунна мозий накхаршна гена ца довлура. Шайн мекхаш дІа а хьедеш, цара хІаваь толлура. ХІаваь шийла хилча уьш гена ца довлуш а, обгІазе а хуьлу, юххе ваханчунна атта ю тухуш.

Кхано малх лакха а баьлла, де дохделча мозийн гІовгІа чІа-гІьелира, уьш гена дІаэха а дуьйлира. Накхармозаша хаам бора бІаьсте кхоччуш шен бакъоне йирзина хиларан хьокъехъ.

Баьццарчу аренашкара схьаобхучу мозийн тІехьарчу шина кога тІехъ гуш кегийра мижаргаш санна хІуманаш яра. Церан бан ма-беззара тидам бича, цхьа къайле гучуйолура. Оцу когаш тІехъ гуш ерг дургал ю. Иза мозийн кхача бу. Дургал мозаша дІаюьллу накхар чохъ жуьрган бенаш чу, бІаьстенан хенахъ иза чІогІа обьшу ю.

Б!аьсте! Ирзуш, тоГ!еш, некъан йистош, бошмаш, баьццара къорза куз тесча санна зезагаша хазйой хуьлу. Оцу баьццарчу дуьненахь инзаре дукха зезагаш ду шайн беснаш тайп-тайпана долуш. Массо а тайпа бос болчу зезагашна т!ерачу х!уьрах хуьлуш ю мозийн и дургал.

Накхар чу доГ!учу хенахь мозий когаш т!ера и дургал уьш т!ехийшинчу зезагийн басахь хуьлу. Стигалан басахь дургал го цхьадолчеран когех. Иза б!аьстенан хьалхарчу, лилан басахь долчу зезагашна т!ера гулйина дургал хиларан билгало ю. Вукхуьнан к!еззиг можо бос кхеташ к!айн ю. Иза лайн зезаг т!ера ю. Дукхах долчу мозаша йохуь дургал малхехь деши санна къегаш, х!оьан буьйр санна можа хуьлу. Б!аьста уггар хьалха гучу-девллачу толлан, баппан, машхьекхорган можачу зезагийн х!уьрах гулйина дургал хилар билгало яра иза...

ЛАЬХЬА

Б!аьсте юкьал т!ехьяьллера. Довха денош лаьттара. Иштта цхьана довхачу къеггина кхетта малх болчу б!аьстенан дийнахь, бажа бежачу ирзошкахула схьадоГ!ура тхо, хуььнан белхахой. Ц!еххьяна хьалаиккхина ши бежа!у шайн г!ожмаш а эцна ирзон йистехь йолу хьун йолчухьа д!ахьяьдира. Цара ирахъоьхуьйтуш бацала г!ожмаш еттара цхьа х!ума ен г!ерташ. Х!ун ду хьажа тхо а дахара т!е. Яьлла лаьттачу бацахула шен ног етташ лазийна лаьхья бара. Хуььнан хехочо Мухтара ши !у сацийра, лаьхья бен мегар доцийла д!а а хоуьйтуш...

Лаьхья. Вай буьйцур бу вешан махкахь хуьлуш болу д!аьвше лаьхья. Иза бу юккъерачу барамехь лаьхья. Цуьнан дег! г!еххья доца делахь а, шен бараме хьаьжжина стомма, йохалла метре ца кхоччуш хуьлу. Корта кхаасонара болуш санна ч!апа а, коьртан т!ехулара аг!о, маьлан йолуш санна, кегийра пелагийн экъанаш а йолуш хуьлу. И пелагаш дег!ан йохалла охьадаьржина ду. Лаьхьянан йо!б!аьрг буткъа а болуш, хьала-охьа бу. Хьалхахья лакхарчу мочхалах йохкуш яккхийра, г!еххья чунехья сеттина, меттах а хьеш, д!аьвше цергаш хуьлу, ц!ога — доца.

Вайнаха оцу лаьхьанах «текхарг» а, «боьха хIума» а олу. Боьха боху дош данне а догIуш дац оцу дийнатана, хIунда аьлча иза цIена хиларна. Баьццарчу ирзехь долчу хазачу зезагашлахь вуно товш бу иза. Цуьнан дегI, хаза кечдича санна, тIехь суьрташ долуш, ткъа коьрта тIехула йолчу агIон тIехь бустамца йиллича санна, «Х» элпах тера а йолуш, тIамар хуьлу. Корттий, дегIий хотталучуьра дуьйна цIогане кхаччалц еха кхаа сонара ситтина моха ю. ДегIан шинна агIорхъа чоьжехула, цIогане дIакхача кIеззиг меттиг а юьсуш, деасонара Iаьржа, вовшашна генгена тIедарчий хуьлу. ЧуокIело кIайн-можо бос а болуш, сирла ю...

БIаьстенан хьалхарчу деношкахь арадовлу лаьхьарчий шаьш Iа даьккхинчу лавтта бухарчу хIусамашкара. Гондахьа Iуьллуш ло хилча уьш гуш хуьлу ло дIадаьллачу хьаьтташкахь. Хьалха боьршанаш довлу баннаш чуьра ара, цул тIаьхьа цхьа бутт баьлча стенаш а арадовлий, шаьш Iа даьккхинчу меттера гена ца довлуш гIеххьа тобанаш йой цхьаьна Iа, Iаламехь кхоччуш йовхо хIотталц. Йоккха йоцчу майданахь итт-пхийтта лаьхьа цхьа-на хуьлу.

БIаьстенан тIаьххьарчу деношкахь лаьхьарчий вовшахкхета дуьйлало стениг а, боьршаниг а. Иштта лела шина кIиранах. И хан яьлча уьш дIаса а къаьстий, шайн аьхкенан меттигашка дIасадовлу. Iа даьккхинчуьра гIеххьа генахь, ирзошкахь, хьуьн чохь хуьлу. Iуьйранна дуккха а маьлхан зIаьнарш кхочехь ган тарло и дийнаташ. Лаьхьарчий кхоччуш маьлхан йовхо дегIах юлуьйтуш малхе довлий хуьлу: тIулгийн оьланашна а бухъяьллачу дечиган орамашна а, охьакхетта якъаеллачу дечигана а тIехь. Шаьш дехачу меттера дIаса ца довлуш лаьхьарчий масийтта шарахь Iаш меттиг хуьлу. СадаIа дуьйшу, меттиг шерашкахь дIа ца тосуш хан йоккху цара.

БIаьста санна, уьш гуллой тобанаш еш меттиг а, аьхка а хуьлу. Оцу хенахь тIахъаьлла, каде хуьлу боьрша лаьхьарчий, стенаш—дукха мела а, дIасадаха карах ца долуш а. Вовшахкхетта кхо бутт хан яьлча лаьхьарчий деба дуьйлало. ДIаьвшечу лаьхьарчийн дебар кIорнеш хIоа чохь дийна дуьнен чу яхарца ду. Цкъа хьалха кийрахь хIоа чохь кхуьу лаьхьанан кIорнеш. Дуьнен чу йовлучу хенахь уьш хIоан чекх са гуш йолчу пардун чохь хуьлу. Ненан кийрара араевлла сахьт хан ялале

кЮрнеш хЮан пардун чуьра ара а йовлий, шайн лаамехь дІа-йойлху. Цхьана стечу лаьхьано пхиь-шийтта кЮрни йо.

Лаьхьанан кхача цхьацца кегийра дийнаташ, пхьидаш, моьлкъарчий, сагалматаш ю. Кхача хийцабала тарло лаьхьа бехачу меттиге хьаьжжина. Хьуьн чохь цо льцу кегийра хьуьнан дехкий. Хьуьнан а, ялтин аренан а дозанашкахь хІаллакдо аренийн кегийра хьаьрса дехкий. Уьшалан йистошкахь пхьидаш льцу. Кьоначу лаьхьарчаша моьлкъарчий льцу.

Ижунна лаьхьа дийнахь а, сарахь а араболу. Цо шен шалго маттаца лоху кхача. Дехкана а, ша лаца кечдинчу кхечу дийн-тана а шалгу мотт тІеІоттабелча, цеххьана тІекхетий, дІаьвше цергаш юхкий, юхакхоссало лаьхьа. БІаьрган негІар тухучу юкьана хуьлу иза.

Лаьхьанан дЮвш долу меттигаш коьртан шина а агІор бІаьш-тигашца ю. Цу тІера пхенаш чухула цуьнан хьалхарчу цергашка кхочу иза. Ша меттахьхьабича, хьаьрчий бошхап санна горг а лой, шалгу мотт ара а оьхуьйтуш, буса а лой, тІекхета кечло. ТІе ког баьккхина ша ца лазийча, я эрна хьабича лаьхьано ца ло-цу адам. Лаьхьанан дЮвшах дуккха а цамгарех дарба ден молханаш кечдо. Цунах дина молханаш дика ду энашна, дагна, салецарна, цІийсацорна, иштта кхечарна.

Аькхе чекхъяьлча гурахь лаьхьарчий юха гуллур ду шаьш Іа доккхучу метте. Уьш лаьтта гІур ду латта гІуора ца дечу кхаччалц кЮрге, ах метрера шина метре кхаччалц. Іа цара доккху Іадийча санна наб еш.

ІАЖДАРБУЦ

Хьанна ца евза и таме хьожа йогІу буц? Іаждарбуц хьалайо-лу тІуьна йоцчу хьуьнхахь, ирзешкахь, коьллашлахь, хинан бер-дашкахь. Вайн лаьмнашкахь буц йолучу меттехь иза массанхьа а ю. Иза дукха шерийн буц ю. Иза деба орамашца а, хІуца а.

Дукха хьнахь дуьйна вайнехан кхачанехь коьртачех цхьа дакъа ду цунах деш долу чай. Хьалхе, цо заза даккха долиьначу муьрехь кечйо, йоккху и буц. Мегар дац иза, орамашца ийзош, бухьяха. Бухьяьхча цуьнан хІу довр ду. Лакхара заза долучу буьххьера уьрсаца, маьрсаца, я лерина куьйгаца кагъеш схьаяк-

кха еза и буц. Цуьнан тІалам беш и йоккхуш хилча цхьана меттехь массийта шарахь кечъян а мегар ду и. Іаламехь дуккха а яра аьлла тІалам боцуш хІалакьян мегар дац Іаждарбуц.

Гуļийна буц якъо еза маълхан зІаьнарех ларъеш, цхьана рагІу кІелахь я тхевна чохь, мох кхетелехь. Оцу бецах дина чай вайнаха дукха хенахь дуьйна сискалча, хьолтІамашца, шура а тухуш, туьханан чам а беш, молуш хилла.

Іаждарбецан кхин цхьацца адамана пайдехь йолу агІонаш а ю. Оцу бацаца зайтдаьтта (эфирное масло) а, дабагІден басар а ду. Дакъийначу зазан гІаш чохь кхехкийна хи пайдехь ду кийрахь, йобхьашца лазар долчу нахана дарбанна а, шатт кийрара дІаялийта а. Шелвеллачунна Іаждарбецан чай дика ду хьацар далийта.

Аькхе йоблчохь гурралц гуш хуьлу оцу бецан къеггина цІен а, кІайн а бос болу заза. Накхармозаша дика пайдаоьцуш зезаг а ду иза. Іаждарбуц дукха йолчохь лаьттачу мазлагІехь даьккхина моз чам дика болуш а, хьожа хаза йолуш а хуьлу. Зазана тІехуьйшуш, тІера хьалагІуьттуш балхана мало йоцу накхармозий гуьйре йоллалц хуьлу.

Іаждарбуц бежанаша юуш яц. Иза Іаламехь хазаллина санна йолуш буц ю. Иза тІалам боцуш хІаллак ца хилийтар вайн декхар ду.

БАППА

Хаза дара БІаьстенан Іалам. Ло диллича санна, зазано кІайдина лаьттара стоьмийн дитташ. Аренашкахь, ирзошкахь, басенашкахь тІехь хьун йоцуш паргІат йолу меттигаш баьццара куз тесна лаьттара. БІаьстенан куз кхин а хазбинера малх санна къегачу можачу зезагаша. Уьш дара баппа зезагаш.

Вайна и зезагаш го вогІу-воьдуш некъан йистошкахь, стоьмийн бошмашкахь, гІишлонна юххехь. Уьш Іаламат дукха хуьлу. Дукха хиларх а, хьуна хьежа кІорда ца деш, хаза ду уьш. Іуьйранна малх схьакхеташ церан и можа кортош малхбалехьа доьрзий, малхана доьлуш санна лаьтташ хуьлу...

Баппа дукхашерийн буц ю. Цуьнан зезаг хуьлу горга, кегийчу дуккхсчу буткъачу асанех лаьттачу тускарх терра. Цхьана орамах хьаладаьлла, цхьанна тІера кхузткъа сов зезаг хила тар-

ло. Цуьнан орам а, гІа а, зезаг а, кагдича схьайолу тІуналла кЪаьхьа чам а болуш, юькЪа шура санна хуьлу. Зезаг тІехь до-
лу биргІанан тайпана долу гІад ах метрал сов деха хуьлуш мет-
тиг а нисло.

Баппа зазодоккхий сихха долу. Можа заза цкЪа хаба а хе-
бий, юха схьа а деллалої, дакЪа а лой, месала кІайн куй санна,
горгга лаьтташ хуьлу. Иза хІу даржо бина кечам бу. Баппин
хІуш кегийра деха хуьлу, ехачу гІожа тІехь долуш санна.

Баппа серло дукхаезачарах зезаг ду. Нохч-ГІалгІайчохь и
доцуш меттигаш яц — Теркан, Соьлжан, Органан тогІенашкара
Итон-Кхаьллан, Шуьйтан лаьмнашка кхаччалц. Баппа асаран
буц лоруш делахь а, Іаламан дарбанча а ду. Вай ма-дийццара
бІаьстенгара гуьйренан тІаьххьарчу деношка кхаччалц гуш хир
ду и хаза а, шех пайда болуш а долу зезаг.

АЪХКЕ

Ткъа муха хуур дара аъхке тЕкхочуш юйла? Оцу хенан дукха бу тидамаш. Аъхке юлуш хаа лаахь, календара тЕе хъежа на оьшу. Иза гойтур ду дитташа, дийнаташа.

Нагахь хъармако, элхъамчо, чИижаргІано заза даьккхинехь, аъхке юлуш хиларан билгало ю. Яжа лаьхкина говраш аъхке йоьллачу дийнахь дуьйна хъала-охъа кортош лестош хуьлу. Гомаш хи чу йижча кхоччуш йохъяларна тоьшалла ду.

Йоькхана хуьлуш а вайна хоуьйту цхъацца тидамаша. Нагахь мокха хьозарчий ченалахь чан кегош, «луьйчуш» делахь, йоькхана яхлург хиларан билгало ю. Гуьйранна мархаш йоцуш, малх цИийбелла схъакхеташ белахь а, Органан тогІешкахь долудохк сихха дІадалахь а, баца тІехь буса диллина дукха тхи делахь а, де хаза декхна хир ду.

Хазачу эшаршца чІегІардигаш лекхачу стиглахь лелаш хилча а, йоькхана хирг хиларан билгало ю. Йоькхане де хир ду, на-

гахь сай, бодий къаьстачу хенахь накхар чуьра мозий арадуьлуш а, чуьркаш зов деш лелаш а, хи чохь чIара ловзуш а хилахь. Бацалахь буса екачу цаьпцалгаша а, дийнахь сиха лелаш долчу зингаташа а хоуьйту денош хаза хирг хилар.

ДогIа ца догIуш аьхке хуьлийла а дац. Дикка тидам бича, ши-кхо сахьт хьалха хуур ду йочана хуьлуш. Iуьйранна малх схьакхетачу хенахь мархаш тIехьара схьагуш еха цIен бос болу зIаьнарш хир ю, догIа догIур долуш делахь. Iуьйранна хи тIе хIоьттина дохк дIа ца долуш, цунах мархаш хилча, догIанна беш кечам бу. Латийначу цIеран кIур лаьттахула буьжуш хир бу, йочана хир йолуш елахь.

Йочана хилале хьалха туьха тIунло. Хи чохь чIеро муьрг а тухур яц. Шайн балха арадовла зингатий сихлой ца хуьлу, царна хаьа догIа догIур долуш хилча. Мокха хьозарчий хи чохь луьйчу, чIегIардигаш лаьттана гергахула лела, цаьпцалгийн эшарш дIасовцу, догIа дан гергадахча. Зезагийн хьожа къаьсттина чIогIа хуьлу йочана хуьлуш.

ЛИЙЧАР

Боккха зингатийн барз бара моан хьуьн чу вуллучохь, коьл-лаш юккxехь. Зингатийн барз — иза-м башха тамашийна хIума а дацара. Оцу барз тIе хиъна Iаш, тIемаш даржийна, наггахь тоха а луш, месаш юсийна шоршал яра. Хеталора иза зингатий дууш ю, аьлла. Амма иза иштта дацара. Шоршал шен дегI зингаташка садолчу хIуманех цIандойтуш яра. Оцу кIадо йоцчу кьинхьегамхоша шайна кхерам болуш меттиг хилча, мусталла етта (муравьиная кислота). Шоршал ехха лийча а лийчина, зингатийн барзана юьстах а яьлла, жимма зIакарца месаш а кегийна, шен гIуллакхе дIаяхара.

Садолчу хIуманех зингаташа иза цIанйинера.

ХЬУЬНХАРА ДІАВОВЬДУШ

Хьуьнхахула дIавовьдуш, цхьана ирзе кxочу. Кхузахь долу сурт хьежа кIордор доцуш хаза ду. КIайчу, цIечу, тайп-тайпанчу

зезагаша, кьорза куз тесча санна, хаздина хІара ирзо. Жимма садаІа хьо охъалахвелча, баца юккѣхъ гуш хуьлу хьуьнан цІа-замаш. ЦІазамаш мерза а, ша-тайпана хьожа йолуш а хуьлу. Малхбасешкахъ цІазамаш мерза а, кегийра а хуьлу, хьуьнан ИндагІехъ — даккхий, жимма муьста чам болуш. И цІазамаш пайдехъ а, дарбане а ду, кѣаьсттина берашна.

Лекхачу хьуьна юккѣхъ тийна, бодане хуьлу. Делахъ а кхузахъ шайн болх беш кегийра хьун ю — коьллаш. Уьш дарбане ю аьлча тамашийна хетадала мега. ЧижаргІа башха стом-ма гІад а доцуш, деа дуткѣа даьржина гІаш а, кІайн заза а долуш колл ю. Цо а заза доккху аьхка. Цунна тІера аьхка яьк-кхина кевстиг дарбане ю. Муьргийн гІода тІера чкѣор а ду дарбане. Кхано тІера стоьмаш хилла бевлча, уьш кхехка а бина, церан хи мелча, шелоно цомгаш вина хьо велахъ, цо доккха дарба дийр ду.

Аьхка заза доккхуш йолчу коьллийн зазанах боккха пайда-оьцу накхармозаша а.

НАКХАРМОЗИЙН МОСТАГІА

Хьуьнна генахъ доьчу ирзехъ лаьтташ яра тхан мазлагІа. Кхузарчу хьуьнхахъ дукха хьехан дечигаш яра. Аьхкенан довха де дара, хьехо зазадоккху хан яра лаьтташ ерг. Накхармозашна уггаре дукхадезачех цхьаь ду хьехан заза. Накхарш цундела хІиттийнера кхуза. Мозий болх беш дара. Накхар чуьра ара-дуйлуш, хьун йолчухьа дІаоьхура цхьадерш. Моз дахьаш до-гІурш хьуьн чуьра мазлагІе схьаоьхура. И болх малх чубуззалц мало, кІадо а йоцуш бора оцу кегийрчу белхалоша. МазлагІин Іуналла деш а, моз жуьргара схьадоккхуш а шен болх беш маз-лагІча кѣена Ацин Халид вара.

Цхьацца хабарш а дуйцуш, мозашка а хьоьжуш Іаш, тхан тидам хилира хІокху суьртан: цхьана накхарна хьалха доллучу зезагана тІехъ садоІуш Іара цхьа моза. Мичара ели ца хууш цІеххьана цунна тІелетира зІуга. Кьолах еана зІуга-хІилланчий, мозий вовшах хьаьрчира. Кхушиннех цхьаь бен дийна йиса йиш йоцуш чІогІа дара латар. Хьерчаш зезагана тІера охьаделира зІугий, накхармозий. Цхьанна а эша ца лаьара. Делахъ а, белхан

охІла болчу мозанал тІахъаьлла каде яра гуттара «къу» лелаш йолу зІуга. ЦІеххъана тІелеттачу зІугано бІаьрнегІар тухху-чу юкъана уьрсаца хадийча санна, схъабаккхира накхармоза-нан корта. Цунах тамаш бойла яцара. ДІаьвше ю хилла ца Іаш, ондда мочхалаш ду зІуганан, ира а долуш.

ЗІуга ямарт а, хІиллане а къу-сагалмат ю. Иза туьйлира. И ямарт, ирча гІуллакх дина а яьлла, зІуга цхъана муьрехъ ша хІаллакбинчу мозанна юххехъ Іийра, шен мекхаш хъедеш. Са а даьІна, юха болх дІаболийра ямартчу зІугано. Белла Іуьллучу мозана гонаха цхъа-ши го а баьккхина, зІугано цкъа хадийна ши тІам схъабаккхира, цул тІаьхъа когаш хедийна охъакхисси-ра, мозанан дегІ а эцна, зІуга шен бена дІаяхара.

— ЗІуга накхармозийн воккха мостагІ ву, — элира къена-чу Халида.

ЗІУГАНАШ

Мангалан хан яра. Массо нах малх схъакхетале шайн ман-галш оьций мангала боьлхура, де шоьлах буц хъакха. Иштта тхо дехаш долчу кІотарара нах а бара Дехачу Ирзехъ мангал хьо-кхуш.

Тхан оцу жимачу кІотарахъ вара вон лела карахдолуш цхъа кІант. Цуьнан бакъ йолу цІе Султан яра. Делахъ а бераша а, кІотархоша а Шуша олура цунах. Охъакхетта лакхара цергаш дІаевллера Шушин. Бераша накхарІуьргах тера ю Шушин батт олий, тІехтухий, велхавора иза кест-кестта.

Цхъана дийнахъ мангала ваханчу шен воккхах волчу вешина Асланна юург эцна тІаьхъавахнера Шуша. ДІавоьдуш куьйгаш мукъа ца хиларна вон лела таро йоцуш дІакхечира иза. Вешина юург охъа а йиллина, юхавогІура Шуша, карахъ баьккхина бе-ха бІаьллингана сара а болуш. Некъаца дехъа а, сехъа а йолчу коьллашна беттара Шушас иза. Иштта вогІуш волу кІант цІех-хъана сецира цхъана хъармакан коьлле хьоьжуш. Кулла тІехъ гуш бара зІуганийн бен-жуьрг. Церан жуьрг, накхармозийнчех тера а йоцуш, жима хьокхам санна хуьлу. Иштта гуш болчу оцу бена тІе, ирх а бахийтина, шега ма тоххалу чІогІа сара туьйхира Шушас. Бен коьллаш тІера охъабуьйжира, зІуганийн

гIовгIа елира, уыш хIаваэхъ сихха хыйза юыйлира. Шайн бен бохийна марсаевлла уыш Шушина араш етта евлира.

Дуьххъара ю вон леллачу кIантана мерах тоьхнера. Iовжий-на Шуша шен ког ма боллу цIехъа ведира, карара сара охъа а тесна. Коьртана а, юьхъана а тIелетта зIуганаш дIа ца йовлура. Шушин мара бистина, балг санна, тIебеънера, ворта ворданан милк санна яра.

Шайн хIусам йохийначу Шушина луьра бекхам бира зIуганаша.

Гуллакх доцург а, хъашт доцург а лелийча, хуьлуш ду и санна дерг.

ВАЙ

Тийна декхна аьхкенам де дара. Олхазарийн эшарш, цаьп-цалгийн гIовгIанаш хезара. Тхо хьуьнха доьлхуш дара. ЦIеххъана хIаваэхъ, тхуна тIоьхула цхъа тамашийна, кеманачух тера жимма са а даьIна, иза чубузуш, эшарийн ловзар духадолор ду цхъа гIовгIа елира. Хезаш яра «жужж-а» боху гIовгIа. ДIа-хъаьжча гуш богIуш бара накхармозийн бода. Иза дара вай.

Вай — иза дуккха а вовшахкхетта, уьйриг хилла, накхар чуьра дебаш арадевлла кьона мозий ду. Цаьрца цхъаьна церан «эла», — нана-моза а хуьлу. «Эла» охъахаалц мозий а ховшур дац.

Дукха лакхэхъ доцуш хIаваэхула тIехделира вай. Шаьш чохь Иийна тускар дIатесна кхечахъа шайна хIусам лаха арадаьллера иза. Тхо а дара вай даханчу агIорхъа даха дезаш. Дукха хан ялале тхо кхечира мазлагIе.

Цхъана Иинах дехъа ма веллинехъ, ирзехъ, лаьтташ яра иза. МазлагIанчица, маршалла-доьналла хьаттина, сан сацар хилира.

Сан накъост хьуьнхо Шамсадов Хьамзат, дехьо долчу шовдана тIе хи мала вахара. Кхузахъ буьйцина бина дуткъачу цIуллан серийн до а болуш, кьеначу бIаьллинган ИндагIехъ дара шийла, жовхIар санна, цIена шовда. Шовдане вахана Хьамзат цецвелира. И тохара гина долу вай шовдана тIехула кхозучу генаш тIе хийнера.

— Ва, Халид! Схъаволахъ, — аьлла, кхайкхира Хьамзат. Кьена мазлагIча Ацин Халид велахъежира кхузара сурт гича.

— Совдмат! Схъайоъл цигара тускаррий, кІуртухургтий хъаш, — кхайкхира Халид шеца мазлагІехъ гІо деш йолчу шен кІентан йоІе.

Совдмата схъадеъна тускар кІела а лаьцна, кІур тоъхна, мозий чуэгийра Халида тускарна. МазлагІе дІа а даъхъна, вай даьлча эшахъ а аьлла латтош болчу накхарна чу, хьалха ша карахъ лаьцна схъавсана «эла» чу а хецна, вай чухийцира Халида.

Цу чохъ нана-моза хилча кьона мозий а севцира, цунна шавш муьтІахъ хиларе терра.

ЦИЦИГ

Иза дара цхъана йовхачу аьхка. Теркал дехьарчу гІамаршлахъ жа тІехъ дара тхо цу аьхка. Жа лардеш доккха ламанан жаьбла а, чохъ тхобца Іаш доккха месала цициг а дара. Цу хенахъ аганахъ яра жима Лалийта. Лалийта делейора йоккхачу бабас Кесирас. Ткъа Лалийтин дай-наний дийнахъ сарралц жа дажош хуьлур.

Теркан гІамаршлахъ дукха дара лаьхьарчий, моьлкьарчий. Ша гІуллакхана арайолуш Лалийтица цициг чохъ ца дуьтура Кесирас, цицигана ловза лаьара жимачу бераца. Цунах забарца хуьлур: писус мІараш туьйсу дела. Наггахъ йоьІан бат дІа а кьовлуш, юххе охьадуьжура. Цунах кхоьрура Кесира, цициге цабезам хилар а дацара и.

Цхъана буса, дукха йовха а хилла, отин неІ йиллина йитина, дІадийшинера тхо. Буьйсанна чохъ цхъа татанаш а хезна, самавелира массо а. Стогар латийча, цициг дара вортана тІера а лаьцна, цІенкъахула боккха лаьхъа текхош. Хилларг хІун дара буса? Лаьхъа текхна чу а беана, йистехъ набъеш Іуьллучу Лалийтина бета тІе баханера.

Лаьхъано буса адамийн а, дийнатийн а дегІан йовхонца тІелата Іалашо лоцу. ЙоІана уллохъ дижинчу цициго бодашкахъ шах-тата хезча, тІекхетта лаьцна хиллера и дІаьвше лаьхъа.

Къовсамехъ и тІом цициг тоьлуш бирзира. ДІовш тухучу лаьхъанан ка тоха аьтто ца хин болччуьра лаьцнера цициго цуьнан ворта.

Цул тІаьхьа кѣеначу бабас Лалийтина юххера цигиг дІа-м муххале а ца эккхадора, мелхо а ша цхьана гІуллакхе дІасайолуш, цунна гІароллехь дуьтура иза гуттар а.

ЛАТТАЛУЪТТУРГ

Аькхе йолучу хенахь, малхехь дешица кхелина йолуш санна, хьаьжча бІаьргана там беш, гуш цхьа лекха буц хуьлу. Ирзош-кахь, хьаьмцийн, элхьамчийн коьллашна юххехь, ялташ дийначу аренийн шунашца хуьлу иза. И вайна гуш ерг латталуьттург цІе йолу буц ю. Халкьо 99 цамгарна дарба ден буц аьлла, цІе тиллина цунна. Иза нийса ду.

Шен хеннахь, зазадаккха йолаелча кечъян еза и дарбане буц. Цуьнан гІад дуткѣа, биѣ са болуш санна хуьлу, локхалла — цхьана метре кхаччалц. Латталуьттург гульечу хенахь схьахадо еза маьрсаца я уьрсаца. Лахохьара стомма гІад дита деза, шен зазанца дуткѣа генаш схьа а хедийна. Цуьнан генаш лакхарчу эканна тІехь хуьлу. Ийза а еш, орамашца цхьаьна лаьттара схьаяккха мегар дац и буц. Иза дукхашерийн буц ю.

Схьаяьккхина буц якьо еза ИндагІехь, мох а кхоьтуьйтуш..

Латталуьттургах кхехкийна чай шел диканиг кхин хир доцуш ду. Латталуьттургах пайдаоьцу, нагахь санна дегІа тІехь ягийна кІорга чевнаш елахь а.

ИЙИСАР

Аькхе олу мур бара лаьтташ. Иза дара дуккха а хан хьалха. Тхо дехаш Іаш долчу кІотаран цІе Акхтаргийн Гу яра. Кхузахь-м акхтаргаш доцуруш а яра кхин а дечигаш: декхнаш, баганаш, таьллаш. Делахь а оцу кІотархойх и ткѣех цІа акхтаргийн хьуьна юкѣехь дара.

Дийнахь цІазамаш лахьош, дууш, лелла цІа веанера тхан девешин кІант Іадланний, сой. МаьркІажан хан хиллера, Іадлана мехкдаьтта дутту стогар латийна, тхойша рагІу кІелахь кхехко картолаш цІанъян хиира. Кхано картолаш цІанийина тхойша ваьлча, дІахьаьжча хи дацара. Дай-наний гІала а дахана, цІахь

тхойша тхаш вара. Іадлана ша воккха хиларе терра со хи дан вахийтира. Кхаба а эчна, суо кхоьррушехь хитІа вахара со.

КІотарахула охьадогІура жима татол, йистехь лаьтташ Іабазан Ахьмадан пхьалгІа а йолуш. Оцу пхьалгІи тІехьа жима айма яра, чуьра мала хи а оьцуш. Кобллаш юккьехула айми тІе боьдучу новкьахула дІаса а лелаш, жимачу кхабица айми чуьра масийттаза хи дан дийзира, боккха яй хьалабузархьама. И гІуллакх дечу хенахь кьеггина кхетта беттаса дара.

Хи чудиттина яй буза а буьзна, негІар тІе а тоьхна, кхихкина картолашший, тІо-бераммий баа хиира Іадланний, сой.

Иштта тхойшиь Іаш, хи чохь долчу ен негІар ирах кхоссаделира. Кхеравелла тхойшиь хьалаиккхира. ЈадуьйгІира. НегІар юха а кхоссаделира. Ведда вахана ас орцах валийра тхайн лулахо Солта.

Оха кхааммо яй уьйгІарчу бай тІе а баьккхина, негІар цхьана агІор а теттина, охьаІанийра. Хица бай тІе яй чуьра чІара буьйжира.

Беттан серлонгахь кьегаш бетталора иза. Иза мекхаш-чІара хиллера, буьйсанна хи оьцуш ас кхаби чохь лаьцна беана. ЧІара бадийна баьхьна айми чу хийцира тхан доттагІчо Солтас.

БАІ БИЬЧА САНА...

«БаІ биинчо а дуьйцур дац ахь дуьйцург», — олуш вайна массарна а хезна. Ткьа иза иштта хІунда олуш ду дуккхахчарна ца хаа тарло. БаІ дІаьвше буц ю. ДІаьвше елахь а, дарбане а ю иза.

БаІ кхуьу хьалха гІишлош хиллачохь, некъан йистошца. Вайн республикехь баьІийн майданаш хаало Йоккхачу АтагІа-на кьилбехьа йолчу хьалха ЧехкаргІап лаьттинчу аренгахь. Иштта дукха ду уьш Шуьйтахь, Итон-Кхаьллахь, юьрта юккьерчу керташна юххехь, кхечухьа а.

БоІан массо а меже ю дІаьвше. Цундела и боккхуш, кечбечу муьрехь чІогІа лерина хила веза. БоІан гІа, я зезаг кхаьллина стаг, цхьа а бахьана а доцуш, воьлуш а, цхьа а тайпана чулацам боцу хабарш дуьйцуш а хуьлу. Цундела олуш ду вай юьхьанца далийна и кица.

Цуьнан гІад локхалла цхьа метр сов хуьлу. Зезагаш кІайн хуьлу, ворхІ-шийтта сантиметр деха а долуш, гІаш даккхий, баьццарчу басахь хуьлу. Телатош болу стом, котаман хІоа санна а болуш, шена тІехь кІохцалш долуш хуьлу. Кхано кхоччуш хилла баьлча и баІ, деа декъе бекъалуш, схьа-беллало. Цу чохь долу хІуш кегийра хуьлу, берцан Іов санна.

БоІах дарбанна молханаш кечдо. Цунах дина молханаш садаІар хала долчарна дика ду. Амма цхьана а кепара дарба лело мегар дац, лоьре ца хоттуш.

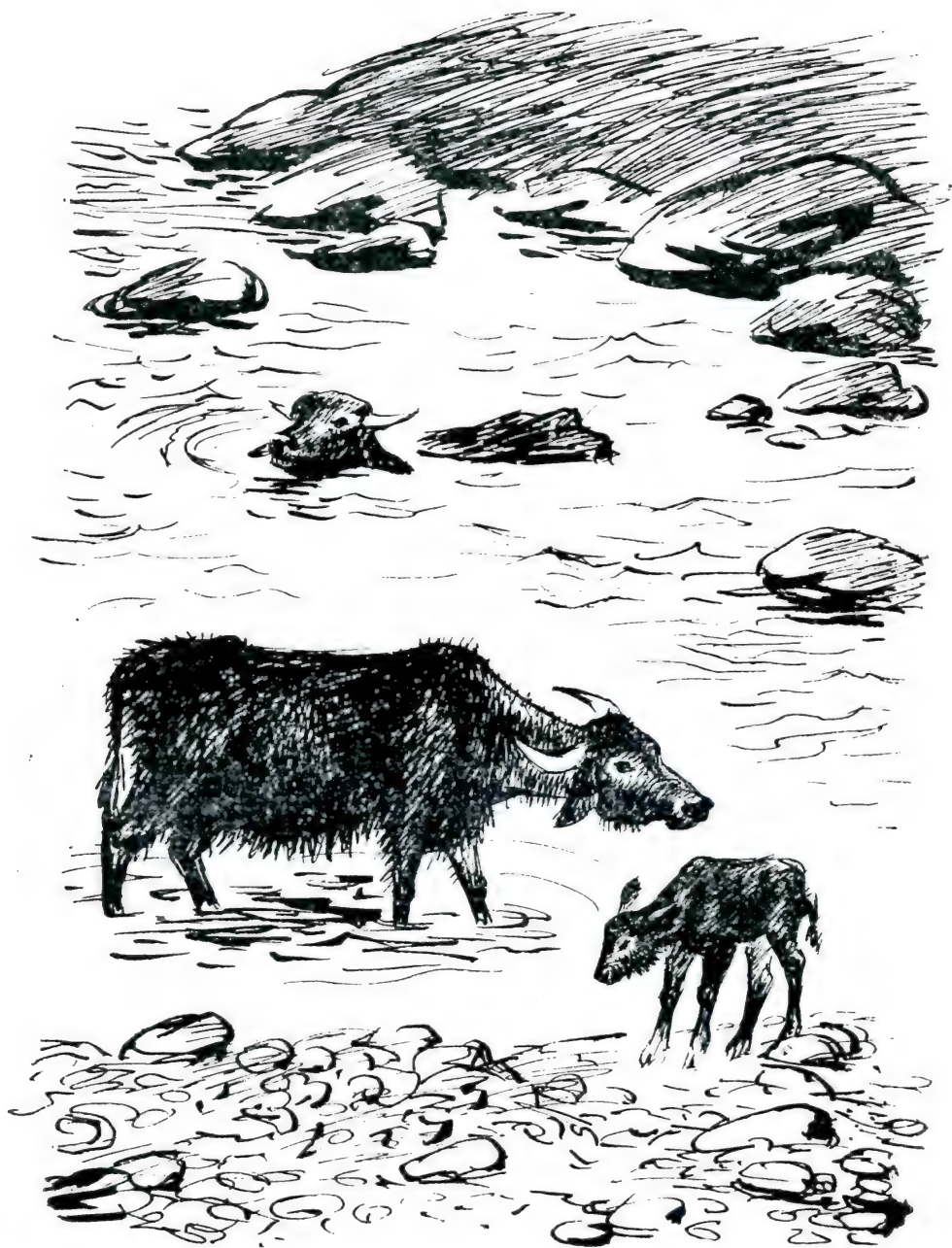
БоІан гІаш гулдан деза цо зазодоккхучу хенахь аьхка, ию-нехь—июлехь, къеггина кхетта малх а болуш, декхначу дий-нахь.

НАНА

Аьхкенан цхьана довхачу дийнахь уьшалш чохь йийшина а Іаьжкина, жимма де шелдала доьлча, уьшалара хьалагІевтина гомашаш, шайца жима кІорнеш а йолуш, Органах дехьайовла дагахь хи чу юьйлира. Дехьа басахь гуш сийна буц а йолуш майда яра. Хьалха яьлла эра бугІа а йолуш, тІаьхьа хІоьттина шиь нана-гомашший, кхушарахьлера шиь кІорний а йолуш, Органна юккье кхаччалц дІаяхара уьш. Юхахьаьжначу нана-гомашашна шайн ши кІорни гоьллех хи чу а яьлла, кхин дІа-яха ца яьхьаш лаьтташ гира. Ши гомаш юхаеара, ткъа эра бугІа дехьаелира.

Шина гомашо шайн кІорнешна тІе мотт хьобкхура, и шиь хьобстуш санна. И болх а бина, ши гомаш юха а кІорнешна гойтуш Орган чу юьйлира. Ши кІорни наношка а хьобжуш, тІаьхьа яха ца яьхьаш, лаьтташ яра хІинца а.

Ши гомаш юхаеана, хьалха санна, кІорнешна тІе мотт а хьекхна, юха а хи чу елира. Амма ши кІорни царна тІаьхьа ца йоьдура. КІорнеш хих дехьаяха гІерташ моcсубйттазза дехьа-сехьа евлира наной-гомашаш. Цунах гІуллакх а ца хилла, ши кІорни шавьшшиь ца юьтуш, сехьахь цхьаьна яжа хІоьттира ши нана шайн кІорнешца.

Хьун! Дечигаш, коьллаш, бецаш, зезагаш, акхарой, дийнаташ... Берахь дуьйна а вайна гуш ю уьш. Хьуьнца хIун къайленаш хир ю аьлла хетадала тарло. Цуьнан ерриге а агIонаш къеггина гучуйовлу гурахь. Хьуьн чохь дуккха а бу стоьмаш, цIазамаш, кхачанан а, дарбанан а дуккха а ораматаш.

Хьанна ца бевза хьуьнан кхор? Цунна тIелатош болу кхораш чIогIа мерза а, дика а хуьлу. Вайнаха дукха хенахь дуьйна оцу кхорийн цу дарбанна лелош бу. Кхораш куьркахь батта а боттуш, юха хьерахь ахьа а охьуш, беш бу иза. Еттачу шури тIехь и цу кеч а бина, биича цунах чIогIа дарба хуьлу. Кхораш хи чу бухкий Iаьно бууш латтабо.

Кхуран генаш тIе болий хуьлу корсам. Иза, геннара хьаьжча, месала куй санна, гуш хуьлу. Корсам кхехка а бой, цуьнан хи молу корта лозуш хилча.

Дикка хилла бевлча кхораш Iарж а лой, мокха хуьлу, юккьера седарчий санна, къегаш мерза хи а дуьйлуш. Акхарошна дика кхача бу хьуьнан кхор...

Хьуьнхахула волавелча, мажделла, охьаэгначу гIаш юккъехь карадо бIараш. Уьш цIен бос болуш дуьзна хуьлу. Диканиг бен бIаьллинга тIера охьа а ца дужу. ИIаьно талхийнарг тIехь дуьсу.

БIараш лахьош лелачу хенахь, хьуна хьалхара дIаэккха цхьа жима экха. Иза тарсал ю. Цу жимачу экханан беснеш буьрка санна юсаелла гахь, хаалахь цуьнан бага бIарех юьзна юйла. Уьш цара шайна Iаьнна кечам беш дIадахка хьош ду шайн хари чу. Иштта, адамашна а, дийнаташна а пайдехь ю бIаьлланг. Вай хьуьнан бIар а олу цунах.

Юькъачу хьуьн чуьра ирзошкахь ара а ваьлла, схьавогIуш цIехьхана тидам хуьлу гондахьарчу дитташна а, коьллашна а юккьера гуш болчу цхьана цIечу стоьмийн. Уьш муьргаш ю, тхо гой шуна бохуш санна, лаьтташ.

Хьал ца хуучунна хетадала тарло, «царех -м хIун дийр дара» — аьлла. Уьш схьа ца йохуш юьтийла дац. Iай шелвелча кхехкийначу муьргийн довха хи малахь, дегI метта а догIур ду, йовхарш елахь, уьш дIа а евр ю. Иштта дарбане ю муьргаш.

Кхин дагахь хIума а доцуш хьайн новкъа схьаван дагахь

хьо волавелча, тІехъара цхъаммо схъа а лаьцна, сецош санна хетий соцу хьо, гІеххъа обгІаз а воьдуш. ХІун ду хинча-м обгІазло дІайолу. Уьш кІохцалийн коьллаш ю хьох тасаелларш. Иза хІумма а дац, уьш шавш пайдехъ юйла хайита гІерта. БІаьргана хазахотуьйтуш лепаш цІена стоьмаш бу царна тІехъ кхозурш — уьш чІогІа дарбане йолу хьармакаш ю. Церан орам а, якъийна хьармакаш а чутосуш дина чай Іаламат чІогІа мерза а, дарбане а ду.

Коьллийн генаш тІехъ можа бос болуш дукхе-дукха луьста, леррина тІелетийча санна гІад гуш доцуш цхъа цІазамаш ду схъагуш. Уьш наркаш ю. Цу тІерачу стоьмех чІогІа дика а, мерза а варени хуьлу, могашаллина Іаламат пайдехъ даьтта а доккху.

Хуьнхара богІучу некъана дехъа а, сехъа а хьаьмцаш, элхьамцаш, стеш хуьлу.

Хуьно ша йолчу маьрша веанчунна комаьршаллица гучу-йоккху шен бух боцу хазна.

ЗУЬНАН АМАЛШ

Аьхка вайн йиш хуьлу зуьнан амалш йовза а.

Зу вайна массарна девзаш а, гина а дийнат ду. Амма иза шатайпана амалш йолуш, шен дахар долуш ю. Моттадала тарло зу гуттара а шена тІехъ долу кІохцалш чІогІа долуш хуьлу, аьлла. И бакъ дац. Йинчу хенахъ зуьнан кІорнеш тІера кІохцалш бамбин долуш санна кІеда хуьлу.

Зу схъалаца хала ду. Шена кхерам болчу хенахъ цунах хьаьрчий «буьрка» хуьлу, массо а маьІпехъ кІохцалш а долуш. Зуьнан кхача бу цхъацца йолу зуламе садолу хІуманаш: сагалматаш, пхьидаш, моьлкъарчий, лаьхьарчий, олхазарийн хІоаш а, кІорнеш а. Шена ижу лаха иза буса йолу ара. Зуьно пайда бо зуламе садолу хІуманаш хІаллакьярца.

Аьхке йоьллачул тІаьхъа зуьно шиь — бархІ кІорни йо. Уьш хуьлу кІайн а, кІеда а. Зу вайн махкахъ хуьлу Органан тогІешца а, божалшна гергахъ а, ирзошкахъ а, адамна гена йоцуш.

Зу еха иштта кхечу мехкашкахъ а: Къилба Карелера дІа Генарчу Малхбале а, Къилбехьарчу райоашка а кхаччалц.

Гуьйре ма-юьйллинехь шена Ia даккха кечам беш каде хьий-за зу. Цо декъа гIаш а гулдой, кхин кIеда хIуманаш а чуйох-куш бен кечбо.

Ia зуьно наб кхетий доккху.

Зу ларьян а, Iалашъян а еза. Иза йийча цхьа туьма гIуда туху.

БОХАМ

Аьхкенап уггаре а довха де дара. Къинхетам боцуш бовхачу малхо доттуш дара Iалам.

Кхин йовхонна тоха са а ца хилла ЧIаьнтий-Оргий, Шарой-Оргий вовшехкхетачу гIайри тIе, гIамаршлахь садаIа вахнера со. Бухахь карийра ишттачу Iалашонца веана хилла хьехархо Султан а. Орган чохь луьйчий дегI шелдеш, юха йовхачу гIамарла керчаш, цхьацца хабарш дувйцуш хан дIахьош тхойша Iачу хенахь, Органан бердана генахь йоццу цхьана коьллаш юккъера инзаре чIогIачу маьхьаршца пхьидаш екаш хезара. Иза дийнан делкъехь дара. Оцу балхах тхойша цецвелира. Цхьа бохам ца хилча пхьидаш ека хан яцара хIара. ХIун ду техьа хIара, аьлла, пхьидийн аьзнаш хезачу агIор тIевахара тхойша.

Схьагуш дерг иштта сурт дара: гуш жима ор дара, башха кIорга доцчу цу чохь хатта бара, кхехкаш долу худар санна, сийса а сийсаш. Дикка хьаьжча и сийсош дерш пхьидийн сесий хилар гучуделира. ХIоьттинчу йокъано ор чуьра дIадаьккхине-ра хи, иза доцуш хIаллакхуьлуш лаьттара сесий. Цара вовшех хьерчаш сийсош бара ор чуьра и коча поппар.

Урана гондахьа го а бина, цхьаммо нисъеш хевшича санна, Iачу пхьидаша чIогIа гIовгIа йора.

Тхойша тIевеача уьш меттах а ца евлира. Шайн кIорнешна дан гIо доцуш, белхам беш яра уьш.

ХIара гIуллакх иштта дита мегар дац аьлла Султана, ша цIера деана долу жIоммагIа схьа а деана, цхьа хьокха а баьккхина, и ир а бина, гена доццуш доьдучу татолара схьа пхьидийн ор чу хи дайита харш даккха хIоьттира. Иза даьккхина сихха велира Султан. Ор чу хи деара, иза сихха хьала а дузуш. Сесий сихонца хи чухула лела дувйладелира. Уьш хIаллакхиларх хьалхадевлира.

Пхьидийн гIовгIа жим-жима дIатен юьйлира, уьш цхьацца-
шишша кхоссалуш урана йистера дIайовла юьйлаелира. Царна
хиинчух тера дара шайн тIаьхье хIаллакьхиларх хьалхаяьл-
лийла.

ЗИНГАТИЙ

Йовхонан тевно кхехкош дара Iалам. Массо а са долу хIума
а, адамаш а, акхарой а, олхазарш а шайн белхаш, гIуллакхаш
деш хьийзара. Лаа аьлла дац халкьо: «Аьхка хье ца кхихкича,
Iай яй ца кхехка».

Иштта и хаа а хууш, мангала ваха кечам беш вара сарахь
дуьйна Iабдул-Хьамиддий, Iалманний. Мангалш туса а туьй-
сина, гIола тIехь нис а дина, кханенна мангала яхьа юург а
кечйна, Iуьйранна гIатта деза дела ши накъост хьалххе дIа-
вижира.

Дуьненчу син билгалонаш яьржаш хьала а гIаьттина, ший-
лачу хица юьхь-куьг а диллина, ши накъост Дехачу ирзе боьдучу
шиммо дуккха а кесарш охьадехкира.

Сиха ирзе дIа а кхьачна, шьашшиннан юург чохь йолу
тIоьрмиг ирзон йисттехь боллучу кхурах хьалауллуш воллучу
кхушиннан тидам хилира юххехь йолчу зингатийн туьйлиган.
Садаьржаш лаьттара. Малх гучубалаза белaxe а, хIокху кегий-
рачу, кIадо хIун ю ца хуучу белхалоша — хьуьнан хьаьрсачу
зингаташа шайн болх дIаболийнера. Шайн туьйлигера генна
дIаоьхура уьш салтий санна могIанаш долуш.

«Зингатий болх беш ду, де йоькхане хила мега», — элира
Iалмана. Кхин хьем ца беш, де дохдалале аьлла, ши мангалхо
буц хьакха хIоьттира. Кху шиммо хьокхучу мангалан бен кхин
гIовгIа йоцуш тийна дара ирзехь. Малх орцах хьалакьадале кху
шиммо дуккха а кесарш охьадехкира.

Де дохдала дуьйлира, маьлхан зIаьнарш гучу ма евллинехь.
Делахь а Iабдул-Хьамиддий, Iалманний мало ца еш мангал
хьокхуш вара. Церан кучамаш кIац йиллича санна яра тIе-
даьллачу хьацаран туьхано кIаййна.

Делкъана де дохделча садаIа тохарлерачу кхура кIела а ва-
хана, гомашан морза чохь долу сурила лаьттах йоьллинчуьра

схъа а яккхина, тЮьрмиг чуъра сискал схъа а эчна, хГума яа хиира и шиъ.

Шийла морза тЕе а молуш, сискал юуш Іачу Іалмана элира:

— Делкъал тІаьхъа догІа догІур ду.

— Хъуна стенах хаъа? — аьлла, велакъежира Іабдул-Хъамид.

Тохара Іуьйранна санна, чехка лелаш, хІетахъ шайн туьйлагера дІаохуш хилла зингатий сихха цІехъа уьдуш а, шайн чуара довлуш долу Іуьргаш дІакъовлуш а дара, Иза билгало яра йочана хирг хиларан. Зингаташна хиънера хІаваъ тІунлуш дуйла. Иза догІанна беш кечам бара. ХІара шиъ хабар дуьйцуш хГума кхаьллина валале, стигал мархаша дІалецира, малх къайла а боккхуш.

Зингатий, шайн хІусамаш дІа а къевлина, чудирзира.

Шаьшшиннан мангалш тЕе тЮьрмигаш а оьхкина, уьш белша тЕе а дехкина, мангалхой догІанехула цІехъа буьйлабелира.

«Вайшиъ Къилбаседехъара йолчу агІонгахъара веара кхуза, — элира Іалмана. — ХІинца Къилбехъа болчу новкъа а ваьлла, БІаьндукахула Шуьйта чу а воьссина, цигара цІа ваха атта хир ду вайшинна», — Іалмана аьлча, Іабдул-Хъамида, юха а тохара санна, вела а къежна элира: «Де кхоьлина, гуш малх ца хилча Къилбе муьлхачу агІор ю хъанна хуур ду».

Иза хаа а хала дацара. Зингаташа дуьйцур дара цунах лаьцна бакъдерг. Зингатийн барз диттана, юьхкана юххехъ белахъ, чу-ара довлар Къилбехъа дерзийна хир ду церан. Букъ болу агІо Къилбаседехъа а, лекха а, диттах гЮьртина а хир ю. Нагахъ санна, юххехъ цхъа а тІетовжийла йоцучу ирзехъ, нийсачу меттехъ зингатийн барз белахъ, къилбехъа йолчу лач агІо тІехъ хир ю чу-ара довлийлаш а, кхузахъ маьлхан йовхо алсам хиларна. Къилбасадахъара агІо лекха а, ирхе йолуш а хуьлу, чу-ара довлийла а йолуш.

Зингатийн туьйлигаца Іалашо лаьцча, новкъахъ тилалур вац. Зингаташа адамашна а, хъуьнна а беш болу пайда дукха хьалхе дуьйна хууш бу. Делахъ а оцу гІуллакхан тидам дикка тІаьхьо бен ца бина. Ткъа хІинца зингатийн туьйлигаш ларъеш, Іалашъеш ю хъуьнхоша.

Хъуьнан хъаьрса зингатий лардина ца Іаш, уьш доцчу хъан-

нашкахь даржа а до. Цхъана шарахь юккъярачу хьесапехь йолчу туьйлигехь дехачу зингаташа итт эзарнаш зуламе сагал-маташ хIаллакйо.

БЕРКАТЕ АЬХКЕ

Зевие Гуййре ГIотту, юьллуш
Лаьттахь маьлхан дашо тар.
Ини чохь сирла дохк ду Гуйьлуш.
ДIатевжинчохь тесна тар.

З. Сулейманова.

Иалам! И дош доца делахь а, шен чулацам кIорггера болуш ду. Адамийн а, дийнатийн а, бецийн а, хьаннийн а дахар Иаламах хаьдда хила йиш йолуш дац. Лаьттахь долу дахар Иаламах дозуш, Иаламо латтош ду. Шен кьайленах дуьззина, массо а хьенахь шен хаза мур болуш ду Иалам. ХIун кьайленаш хир яра Иаламан? — аьлла хета тарло. Иалам дезаш хьо велахь, хьуна, и йоьшуш йолу хаза книжка санна, деша хуур ду, цунах пайда оьцуш.

Хаза бIаьсте чекхъяьлла йолуш лаьттара. Те йогIуш яра беркате аьхке.

Аьхке адамашна уггаре а каде мур бу.

Массо а акхарой, олхазарш шайн бIаьста дуьнен чу евла кIорнеш кхиош Иалашгеш, уьш кога йохуьйтуш синтем боцуш лелара. БIаьста санна, эшарш локкхуш, ловзуш лела йиш яцара. Гуййранна синбилгалонаш гучу ма-евллинехь хьала а гIаьсттина хьо араваьлча, хьан бIаьрг кхийтира Органан тогIи чукула дижинчу дахкарах, ткьа бацалахь жовхIарш санна лепаш тхи дара. Хьуна хета тарло: и-м хIумма а доцург ма ду, аьлла. Иза иштта дац. Иза цхьа кьайле яра. Оцу Органца дижинчу дахкаро а, бацаларчу тхино а беш берг хаам бара де декхна хир дуйла хоуьйтуш. Малх гучу ма белли, дохк дIадаьйра, тхи дилхина буц Iовдаелира. Иалам малхана делакеьжаш дIахIоьтттира. Цул совнаха ахь дикка тидам бича, хьайн ков-кертара дуьйна хьуьн чу кхаччалц бечу новкьахь дукха керла хIуманаш хуур ду хьуна. Иаламо шен кьайленех пайда оьцуьйтур бу...

НИТТАШ

Берахь дуьйна вайна евзаш яр ю нитт. Вайнехан коьрта-чех цхьа бецан даар ду иза.

Уьш гучубовлу уггаре хьалха бIаьста. Мотта тарло, нитташ сихха кьанлуш хилча кхин царех эца пайда а бац. Иза зуламе асаран яр ю моьттуш верг гIалат ву. Нитташ бовлу адаман гIиш-лонна гергахь, кертан дозанашкахула, некъан йистошкахь, бешахь а, хьуьнхахь а, кьаьсттана мангалкомаршца цхьаьна. Нитто вагоза наггахь стаг хир вац. Цундела иза ца беца тарло.

Цуьнан гIашиший, гIаддий шайна тIехь ира кегийра кIохцалийн тайпа чохь санна юткъа зуьгалгаш йолуш ду. ДIахьакхавелча вагош ерг оцу зуьгалгашца йолу мусталла ю. Нитташа ягийна меттиг, цIийлой, кхартанаш хIуьттий цхьана юкьана йогу, амма и дагар зуламе доцуш чекхдолу. Нитташ иштта бешахь а, дуккха а цамгаршна дарбанна дика бу. Цуьнан гIашца кхечу бешашчачул дукха ю адамийн чорхана дарбанна оьшуш йолу микроэлементаш (минеральни туьха, эчиг, мусталла).

Ниттийн гIах даьккхина баьццара басар оьшуш ду бууш болу кхача а, дарбанийн молханаш а ечохь. Йовхачу хенахь ниттийн гIаш юххе диллина жижиг а, керла чIерий а дехха лаьттар ду талха ца телхаш. Халкъо дукха генара дуьйна схьадахьаш ду ниттийн гIах кечдиначу молханашца пехашкара а, жаннаш-кара а, кхечхьара а догIу цIий сацош дарба деш хилар.

Настаршца, пхьаьрсашца энаш долчунна ниттех динчу норашца дарба дика хуьлу. Цкъа хьалха уьш дашо деза довхачу хичохь, цул тIаьхьа лазар долчу меттигашна тIе детта деза. Дарбанна кечдеш долу ниттийн гIаш гулдан деза, уьш кьанбелла цара заза доккхучу хенахь.

Вай буьйцуш болу нитташ атта бевзар болуш бу. Иза адаман дегIе кхоччуш лекха хуьлу. Гулдина гIаш маьлхан зIаьнарех лардеш IиндагIехь дакъо деза.

Оцу морсачу нитташна лулахь цхьа кхин нитташ хуьлу...

ЖИЬЛИН НИТТАШ

Вайнаха иштта йоккху оцу ярийн цIе. Цуьнан кхин цIе а ю. КIайн нитт олу цунах.

Цуьнан гІеххьа даккхийра кІайн заза хуьлу, цундела олу цунах кІайн нитт. Бошмашкахь, кертийн йистошкахь, ирзешкахь, коьллашлахь некъан йистошца хуьлу и нитт. ДегІах хьа-кхабелча а цо вага ца во. БІаьсте яьлчхьана дуьйна гуьйре гІе-кхаччалца зазодоккхуш хуьлу иза. Цуьнан заза багахь чам баьккхича мезан хьожа йолуш, кІезиг хаалуш кІон чам болуш ду.

Оцу ниттан гулдеш дерг кІайн заза ду. ИндагІехь дакъо а зеша. ЖІаьлийн ниттийн зазанций, гІашций дарбанийн цхьац-ца хІуманаш ю, чо качьелча, кийрара шетт йоккхуш, шелъел-ча, саловцуш хилча, цІий кІезиг хилча, набкхотьуйтуш, хьаьт-тана, ишта кхечу цамгаршна а молханаш кечъан мегар долуш.

Оцу ниттийн зазанах кечйинчу молханашца дарба дан мегар ду дегІана гІехула долчу даьІнашна, ягийначу чевнна, яьллачу натІаран хІуманна, хадийначу чевнна а. Цуьнан зазанах пайда-оьцу накхармозаша цуьнца моз долу дела. Массо а кепара бе-цашца дарба лелочу хенахь лоьрах дага вала веза. Вайн массе-ран декхар ду и Іаламан хазна гІалам боцуш хІаллак ца яр. И «яраш» йоцурш, гена йоццуш гуш цхьа йоккха яр го хьуна...

ІАЬІА

БІаьсте йолуш хьалхарчу муьрехь лаьттахара схьакъедира цхьа гІаш. Уьш кІеда дара, гІехь, бамба санна, кІеда чо а бо-луш. Уьш дара ІаьІанан гІаш, цкъачунна цициган лерг сан-на кегийра долуш. Іаламехь йовхо кхоччуш дІахІоьттича, оцу гІах яккхий яраш хилира. Иза вайна гІехула гуш дерг дара. Аьхкенгахь лестича ІаьІий сихха даккхий хила дуьйлира. Цуьнан лаьттах болчу орамах ІаьІа олу, иза кІорга боьду. Ткъа гІехуларчу яраш юккъера цуьнан гІодах ІаьІалаг олу.

ІаьІа хила тарло метре кхаччалца бежа лаьтта бухахь. Цуь-нан орам баа мегаш бу. Буучу хенахь шийлачу хица билина, я гІе бертал урс хьокхуш цІан бан беза.

ГІехулара ІаьІалаг яа мега, саттийча, и кеглуш елахь. ТІера чкъор доккхуш цІанийна яа еза. Бухара орам а, гІехулара и къона гІад а диича пайдехь а, дарбане а ду, царах цхьанна а кепара зулам хиларна кхера ца оьшу.

Кхано аьхке йоблладу хенахь IаьIийн гIад а, орам а кьан-
ло.

IаьIан заза, кегийра тускарш санна, таьIина цIен бос болуш
хуьлу. ДIахьакхаелладу бежанан а, жIаьлийн а цIоганах тIе а
летиь, атта каглоь схьадолу иза. Иштта дийнаташа даржадо
церан хIу. Оцу хIух шолгIачу шарахь кьона IаьIий довлу.

Цуьнан заза накхармозашна чIогIа дукха деза. Цуьнца
моз ду.

Нилха яьлладу хьуьнцохь а, изрошкахь а хуьлу IаьIий.
Мангалхоша зуламе лоруш, цунах мангал ларбархьама гона-
хьара буц хьакха а хьокхий, дIа а йоккхий, IаьIа ша болцохь
буьту. Мангалхоша цунна а, шайна а деш дерг гIуллакх ду.

И яр дарбанна пайдаобцуш ю. Цуьнан орамех кечдина мол-
ханаш пайдехь ду шайца зайтдаьтта (эфирное масло) долу дела,
дегIа тIехь даьIнаш хилча, хьацар даккха, хьотIана, коьртара
месаш туьлуш елахь уьш чIагIьян а, энашна а.

И вай йийцинарш бецийн тайпа яраш ю. Ткьа хIинца вайна
хьалха хIора денна ган а гуш цхьа доккха дитт ду...

КОМАР

Цуьнан гIад хуьлу дукха стомма а, бухь гена дIасабаьржи-
на а. Вайн махкахь комар шина тайпана — кIайн, Iаьржий
хуьлу. Церан стоьмаш (комарш) вайна девзаш а, дезаш а ду.

КIайн мадлучу комаршца дукха мерза шекар ду, лимонан-
ний, Iожанный мусталла а ю.

Iаьржачу комаран стоьмашца эчиг дукха ду. Дукха эзар ше-
раш хьалха дуьйна адамаша, кьаьстана малхбалехь, комаран
диттан гIах дукха боккха пайда оьцуш бу.

Чилла бечу салларш олучу нIаьнашна а даадо комаран гIа.

Ший а тайпа комарш юуш мерза а, дикачу чомехь а ю. Ко-
марш яа мега керла йолуш а, якьийча а.

Комарийн диттийн дарбане йоцуш цхьа а меже яц. ГIашца
цхьацца дабагIина мега хIума а, зайтдаьтта а ду. ГIах кечдина
молханаш дагана пайдехь ду. Iаьржачу комаран мутт дика ду
бага а , легашка а кхарза легаш лозучу хенахь. Дарбанна
гIашший, стоьмашший гулдан деза аьхка. Генаш тIера чкьор-

бІаьста, орамаш — гурахь. Цуьнан дечиг лаьттах ялларх яхка ца луш, бос можа а болуш, хаза сурт а долуш хуьлу.

Вайн республикехь комар-дитташ кІезиг дисина. И Іаламан векал лардар а, Іалашдар а вайн декхар ду.

И вай йийцина Іаламан кЪайленаш гучуевлира вешан ковкертахь. ТкЪа малхо де дохдалале аьлла хьо новкЪаволу хьун йолчухЪа ваха. Хьун ю шен кЪайленех юьззина...

МАНГАЛ-КОМАРШ

Вай йийцинчу диттан комарах тера яц мангал-комар. ХІара коьллийн тайпана ю. Кхуьнан ирах дахана гІад ца хуьлу, генаш лаьттахула дуьйшу. Нагахь санна цхьана коьллаш юккЪехь и елахь, тІаккха цуьнан гІад ира хІутту.

Мангал-комарш Шуьйтан лаьмнашца а, Органан бердашца а, уьшалш йолчоьх а, хьуьн чоьх а хуьлу. Мангал-комар дукха чІогІа пайдехь а, дарбане а орамат ю. Цунах пайда оьцу акхачу дийнаташа аьхка а, Іай а.

Аьхка и комарш юу акхароша а, олхазарша а. КЪаьсттина мангал комарш дукха еза чана. Уьш дукха йолчу хуьн чоьх а, ирзошкахь а шайн кІорнеш кхобуш дукха хуьлу черчий. Хьун хьаькхна нилха яьллачу меттехь кЪаьсттина дукха хуьлу мангал-комарш. ІаьнтІехь комарийн гІашший, генашший дуу лунаший, пхьагалший. Цундела иза лара мегар ду акхаройн хьаьвда. Мангал-комарш юуш дикачу чомехь а, хьо аьхка хьагвеллехь хьогалла йойуш а дика ю. Шех цхьа а тайпа зулам доцуш, пайдехь ю иза. ХалкЪан дарбанехь цуьнан гІах молханаши кечіо хьацар долуйтуш а, зорхаца долчу лазарна а, киїрара цІий догІуш хилча и сацо а, оьгІазе волчу стагана мало а. Доьлаш лозуш хилча, бага кхарза дика ду гІашца кечдина хи а, цу чоьх Іиллина горгам-киса кога тІехь хьетт елахь, тІедиллича дарбане ду. Мангал-комаран гІаш аьхка йовхонехь ІиндагІехь дакЪадо, ткЪа стоьмаш — пешахь.

Иштта мангал-комарш йолчу ирзошкахула лелачу хенахь хьуна ца гуш юьсур яц малх санна можа зезаг долуш цхьа лекха яр. Цуьнан локхалла хила тарло говрахь волу стаг кЪайла а воккхуш...

ЮНТІАЗ

Іа доьлча, ІонтІазан гІад дІа а долиий, орамаш дуьсу. Дукха шерийн яр-буц ю иза.

Цхьана гІода тІехь цуьнан масийтта га хуьлу, буьххьехь зананаш а долуш. Цуьнан заза даккхийра хуьлу, тускар санна, деши санна, можа кьегаш маьлхан басахь, ІонтІазна дика езаш йолу меттиг тІуьна латта а долуш, хин йистошший, кхеба буц йолу ирзошший, коьллашший ю. Заза доккхуш, и кхуьу аьхкенера гурралц.

ІонтІаз вайн дарбанчех цхьаь ю. Цуьнан дарбанна молханаш кечъеш, пайда оьцуш дерш орамаш ду. ІонтІазан орамаш стомма а, дилхалахь а хуьлу. Уьш кечдан деза гурахь я хьалххехь бІаьста, лаьттара схьа а даьхна. ІонтІазан орамаш, доха а ца деш белаца охкуш, схьадаха деза, тІаккха доьдуш долчу шийлачу хица дила деза. Дакъадаларан сихо хилийта стомма деха орамаш дохалла уьрсаца декъа деза. Дакъочу хенахь уьш хила деза хІаваэхь, мох кхетехь, я дарбанийн бецаш якъочу пешахь.

Вайн лаьмнашкахь Шуйтачухула хьала, БІаьндукъахула, Итум-Кхаьллахула, Лаха-Варандахула ю ІонтІаз.

Мангалхоша докъарна юкъа ца яхийта, йोजа ца еш юьту иза, яр ю олий.

ІонтІазан орамах кечийна молханаш тайп-тайпанчу цамгаршна дуьхьал дика ю. Іаламан хазнех цхьаь ю ІонтІаз. Де суьйренгахьа гІоьртича, хьуьна чуьра ара а волий, цунна йистехь боллучу хьамца кІел охьахуу хьо садаІа, Іаламан къайленех ойланаш а еш...

ХЬАМЦ

Хьамц колл ларахь а, масийтта стомма гІад а долуш, дитт ду.

Хьамцо заза тІаьхьа доккху. Цо зазадаьккхича гота охучуьра сацош ю. Иза аьхке юлуш хиларан билгало яра.

Хьаьмцаш гурахь шело хІоьртича хуьлу. Уьш мадбелча, сискалца бууш мерза хета. Хи чу буллий Іалаш а бо вайнаха хьаьмцаш, цунах варени а йо.

Хьаьмца бухахь хиъна Іаш хьан тидам хуьлу дийнахь хІа-
ваэхь лакхахула лелла чІегІардигаш, лаьттах хьакхалуш ца
хьакхалуш, лахахула леларан. И хІун ду? И дера ду догІа дан
тохаделча лакхара тІунделла сагалматаш: чуьркаш, мозий —
лаьттана герга охьадаьхкина хилар... Хьо, гІоттий, цІехьа во-
лало.

Лелла кІадвелла цІа кхаьчча мерзачу набаран тар туьссуш,
дІавуьжу хьо. Кхано сахила герга дахача, хезаш дац олхазарийн
аьзнаш. «ТІак-тІак» бохуш, тхов тІера оьгучу догІанан тІада-
мийн гІовгІа ю...

КЪОРА КОТАМ

И акха котам хьуьнан олхазарех уггаре даккхийчех ду.
Цуьнан Іер-дахар хьуьнан хотешкахь хуьлу. Къорачу котамаш-
на дукхаеза лекха дечигаш йолу хьун. Лаьттахь цхьацца я ке-
гийрачу тобанашца еха уьш, кест-кеста диттийн гаьннаш тІе а
хуьйшуш.

Хьуьнчухула вогІучу хенахь, дагахь а доццохь йоккхачу
гІовгІанца хьалхара хьалаэккхий цецвоккху хьо къорачу кота-
мо.

БІаьстенан юьххьехь Іаламехь гІеххьа йовхо хІоьттича, бор-
гІалаш цхьана а кхетий нилхаяьллачу хьуьнхахь, уьшалаш
йолчу меттехь шайн гІовІанаш еш хуьлу. Церан аьзнаш тера
хуьлу тІулган гІайракх тІехь ирдечу уьрсачух. И церан бІаьс-
тенан ловзарш цара дІахьо синбилгалонаш гучуевлчхьана малх
схьакхетталц. Оцу хенахь олхазаран цхьана а хІуманна тидам
ца хуьлу. Талларко а, жІаьла а атта цунна герга даха таро
йолуш. Цундела аьлла цунах къора котам.

БоргІалша и ловзарш дечу хенахь меаш гена доццуш хуь-
лу. БоргІалан кортий, вортій, цІогана тІера меттиггий сира
бос болуш хуьлу, букъ — доІахан басахь. ЦІогий, тІемашший
Іаьржа-торгІал басахь, кегийра кІайн тІеданаш а долуш, на-
кха — тІехь сийна-баьццара варкъ диллича санна кьегаш экъа
йолуш, чуо-кІело кІайн-Іаьржа тІеданаш долуш хуьлу. Кота-
маш боргІалел дегІана кегийра а йолуш, хьаьрса сира бос бо-
луш хуьлу. БІаьстенан ловзарийн муьрежь котамаш кьурдь-
юлий, «кІок-кІок-кІок» бохуш лела.

Къорачу котаман дахар хуьнан кIоргенашкахь делахь а, нагтахь ирзошкахь а, хуьнчуьрчу некъашца а, татолийн бердашца а тосалуш меттиг хуьлу. Къора котамаш дIаса ца йоблху Iай а, аькка а цхьацца меттехь еха.

БIаьстенан ловзарш чекх а дохий, котамаша шайна баннаш до. Церан баннаш къеначу юькъачу хуьн чохь хуьлу. Бен бан гIерташ котамаша башха чIогIа къа а ца хьобгу. Лаьттахь, цхьанхьа жимачу кIоргенехь, кIеззиг екъа бецаш а йохкуш, меттиг тайо, цу чохь ялх-бархI кIайн-можа бос а болуш хIоаш хуьлу, тIехь къорза тIадамаш а долуш. Вайн цIерачу котаман хIюьийн барамехь хуьлу уьш.

Аькке йолучу деношкахь дуьнен чу довлу церан кIорнеш. Чкъоьрга чуьра схьа ма девлли, шайн нанна тIаьхьа дIа а доьлхуш, шайна ижу а лохуш хуьлу уьш. Яккхийчара аькка цIазамаш, хIуш, бецаш, сагалматаш юу. Къоначийн кхача сагалматаш ю.

Аькке чекхйолучу хенахь къонанаш онда а йовлий, яккхийчарах схьа ца къасталуш хуьлу. Къорачу котамийн Iаьннан кхача тIера гIа ца дужучу дечигийн: баганаш, базанаш, кхечийн — гIаш-мехий ду.

Кхоамза хIаллак ца деш, Iалашдан деза и олхазар.

ДИНБЕРГ

Динберг дукхашерийн асаран орамат ю. Вайна иза го некъайистошца, адамаш дехачу хIусамийн бошмашкахь, уьйтIахь, хьаннийн ирзошкахь, Органан тогIийн гIайреш тIехь. Вайн республикехь иза йоцуш меттиг яц Теркан, Соьлжан тогIешкара Итум-Кхаьллан, Шаройн лаьмнашка хьалакхаччалц.

Цхьацца йолчу меттигашкахь динберг хьийкъина а, йоккха а хуьлу, ах метре кхаччалц лекха а йолуш. Цуьнан масех гIапатар хуьлу котаман хIоан барамехь горга а, шера а долуш. Динберган нийса ирах яхана шиь-кхоь Iаьрче хуьлу, буьххьехь зазодоккху кан а болуш, шена тIехь дуккха а луьста кегийра хIуш а долуш. Вай юьйцуш йолу орамат цхьана меттехь цхьабосса хьалайолий, дукха гуллой, ца хуьлу. Дукха хьолахь иза хуьлу юкъ-юккъехь шен къаьсттана хьаьтташ а йолуш.

Вайнаха ширачу заманахь дуьйна дарбанна лелош молханийн орамат ю иза. Цуьнца дарба леладо чов ерзош, яьлла йолучу хIуманна. Динберган дарбане дерг гIа а, хIуш а ду. Цунах кечдина молханаш дика ду кийрахь лазар долчарна а. Iовша а Iаьвшина тIедехкича динберган гIаша чов а сиха дIаерзайо.

Дежачу хенахь наггахь бен ца юу динберг дохно. Амма Iаьнна кечдинчу докъярна юкъяхь якъаелла динберг дукха мел хила а новкъа дац, уьш докъярца IаьнтIехь муьлххачу хенахь бежано а, говро а дика юу, иза чIогIа царна, пайдехь а ду.

Динбергаш гулъян йолайо зазадаккха долиичхана цуьнан гIа маргIалдала доладаллалц, аьхке чекхъяллалц. Гулйина динбергаш якъо еза маьлхан зIаьнарех ларъеш, тхов чохь а, рагIу кIеларчу IиндагIехь а. Динбергаца дарба лелош цунах хила зулам дацахь а, лобрах дагаволуш лелийча, нийса хир ду.

МОША

Хьун! И дош доца делахь а шен чулацам кIоргга а, боккха а болуш ду. Хьун аьлча, вайна хетало уьш-м дечигаш, коьллаш, зезагаш, яраш яра олий. Амма оцу дечигашца а, коьллашца а цхьаьна тайп-тайпана дийнаташ, экханаш олхазарш цигахь долуш а, Iаламехь цхьа меттиг дIалоцуш а ю. Лохачу коьллашкахь, шайн тIаьхье дебо, баннаш до кегийрачу экханаша, акхачу котамаша, мошанаша...

Моша дегIана кхокханал хир йолуш акха котам ю. Цуьнан дахар екъачу аренашца, коьллаш йолчу меттигашкахь, Iаннаш долчохь, хьуьнан йистошца, Теркан, Соьлжан тогIенашкахь ду. Дукха еза цунна аренашца гIамаршний, моханий дуьхьало еш йоьгIначу хьуьнан къона синтарш долу асанаш а.

Бен мошано цхьана жимачу ор чохь бо, ялташна юккъехь юькъячу цанашлахь цхьана кулла юххехь я дечигана герггахь. Мошано а, кхечу котамашчул башха, леррина ца бо шен бен. Чохь нилхха ехкина екъа бецаш бен ца хуьлу. Мошанийн къорза могIанаш йолуш, овкъаран бос хуьлу. Коьртан агIонашший, вортий хьаьрса хуьлу. Чуо-кIело кIайчу басахь.

Мошанан тевнехь хила тарло цхьайттанна тIера ткъе деанна тIе кхаччалц хIоа. Цхьаьна тайппана сирачу гIамаран басахь

хуьлу уьш. ХІоаш гІеххьа даккхийра хуьлу, котамийнчарел жимма кегийра а долуш. Мошано Іа а, аьхке а цхьана меттехь доккху. Бен бар а, тевна хІоаш дахкар а бІаьста Іаламан йовхонехь хуьлу цуьнан. Аьхке юлуш кІорнеш дуьненчу довлу, гуьйренан тІаьххьарчу муьрехь уьш яккхийчаьрга дІа а нисло. Мошанийн кхача тайп-тайпанчу хІуххий, цІазамеххий, кьоначу бецеххий бу, кьоначара сагалматаш а юу.

Іаламан хазаллин цхьа маьІинг дІалоцуш ду и олхазар.

ЛАЬМНАШКАХЬ

Ламанан некках
Схьадеттара шовда,
Хьогучу адаме
Шех байта кьурд...

А. Сулейманов.

Аьхке чекхьяла герга яханера, дІаохура хаза а, сирла а денош.

Ишттачу цхьана дийнахь Шаройн-Органан аьтто бердаца хьалаболучу новкъахула воьдуш вара кьена таллархо Ацин Халид. Цо акхарошна толлу дукха хан яра. Делахь а, Халид дика лелалуш а, бІаьрг сирла болуш а, экханна топ нийса тухуш а вара.

Халида зуламе доцу экха дуьйш-хІаллакдеш дацара. Цуьнан доккха мостагІалла дара берзалощий, чагІалкхашций. Оцу тешам боцчу акхароша кьиза хІаллакдора кхин долу экха, дийнаташ, церан кІорнеш, буьхьигаш.

ХІинца кьеначу Халида арабаьккхина некъ кхин Іалашо йолуш бара. Иза наггахь, кочара турмал караоьций, лаьмнийн баххьашка а хьожура. Цуьнан тидам хуьлура массо а хІуманан а, хьуьнчура хезачу шах-татанийн а, бухахула охьадоьдучу Шарой-Органан гІовгІанан а. Говрарчу таьлсаш чохь Халида хьош яра туьханан талхаш. Туьха чІогІа оьшура дийнаташна.

Некъахо кхечира тІулган некках схьадетташ сирла шовда долчу метте. «Кхузахь-м садаІа мегар ду», — аьлла, говрара

воьссира Халид. Тѣра таьлсаш а, нуьйр а схьаэчна, и паргІат
яьккхина, яжийта багара дуьрста схьа а яьккхина, говр дІахий-
цира цо. ТІоьрмиг чуьра сискаллий, кІалддийи, хоххий схьаэч-
на, тІе шийла шовда а молуш, хІума а юуш, садоІуш Іаш Ха-
лидна тІекхечира говрахь вогІуш воу хьуьнан хехо Абстамар.

— ГІоза юург хуьлийла хьан, — олуш, говрара воьссира иза.

— Тѣхила, цхьаьна кхоллур ю вайша, — аьлла, хьалагІаьт-
тира Халид.

Могаш, паргІат а хаьттина охьахиира Абстамар а. Цхьацца
хабарш а дуьйцуш сискал а юуш, тІе шийла шовда а молуш,
Іаш вара и шиь. Де суьйренгахьа лестича, ши накъост новкъа-
вала хьалагІаьттира, Халидана жимхалла деш. Абстамара кхуь-
нан говр кечйира, бага дуьрста а йоьллина, нуьйр а тиллина,
таьлсаш тІе а дехкина, цкъа хьалха луьйта лаьцна Халид говра
а хиьна, юха ша говра хиира Абстамар.

Шина некъахочо шайн некъ дІаболийра лаьмнашкахьа. Ду-
кха хан ялале, бода буьйлира. Жимма дІавахча, ХІима дІакха-
чале цхьана басах дІалатийча санна лаьттаху лохо техкина
тхевнаш долчу цІеношна тІекхечира Халиддий, Абстамаррий.
Адамаш тосаделлачу жІаьло гІовгІа яьккхира. «ДІадала, йов-
сар», — аьлла Абстамар вистхилча, жІаьла бехкала дахча сан-
на жимма «гІигІ» а дина, дІатийра. Иза яра хьуьнан хехо вехаш
волу хІусам. ЖІаьлийн гІовгІа хезна араьяллачу хІусамнанас
Халиде маршалла а хаьттина, ши говр дІаІалашйира, царна
буьйсанна хІоь луш.

Аьхке дІаялаза елахь а, суьйре гІеххьа шийла яра лаьмнаш-
кахь. Чуеанчу хІусамнанас сихха хьалалатийра мехкдаьтта дут-
ту шиша долу стогар. Говрашкахь бежа некъ бина воу Халид-
дий, Абстамаррий гІелвеллера. Кху шинна хьалхабиллина кха-
ча бара меца воцчо а буур болуш безамехь. Керла деттина
кІайчу ахьаран мижаргашший, кІегаш тІехь деттина дакъийна
жигиггий, жен нехчий, шура тоьхна Іаждарбецан чай.

Цхьацца дуьйцуш, Абстамара элира:

— Деллахь, Халид, ма дика ду-кх ахьа и туьха дахьаш.
Кху шарахь ламанца дежийлаш дика а хилла, хьуьнхахь стоь-
маш а, дечигийн хІуш (попан а, ножан а) дукха а хилла, чІогІа
оьшура.

Халида яхьаш йолу и туьхан гІорзанаш хьуьн чу а, ирзош-

ка а охъа яхка езаш яра гезаршка, лунашка а тІе мотт хъекхий-та.

— Туъха оышуш кхача бу массо а берг йолуш долчу дийна-ташна, — аьлла, набарна дІатевжира къена таллархо.

Буйса дикачу набарца чекхъелира.

Дукха Іуьйранна хъалагІаьттина юьхь-куьг дилина, юха а новкъа вала кечвелира ши накъост.

Кхушиннан говраш кийча яра. Кхарал хъалха хъалагІаьт-тинчу Кесийрас кечам бинера. Накъоста тІоьрмиг чу кІеда хьокхамашший, нехчий а дехкинера. Кхин дІа бан безаш болу некъ а бацара атта. ХІимахула хъала Шаройн-Орга схьадолучу шашна герга ваха дезара къеначу таллархочун а, Аьс-тамаран а.

ХІара шиъ новкъа велира. Органца дижина кІайн дохк дара.

— Де хаза хир ду, малх болуш, — элира Халида.

Аьстамар велакежира. Иза тосаделлачу Халида элира:

— Хица дижина буйсанна дохк хилча йоькхана хуьлу. ГІеххъа де а даьлла, малх лакхабаьллера хІара шиъ, тІе къе-гаш гуш ло долчу лаьмнашна герга кхаьчча. Хьун яцара, гуш ира баххъаш долуш лаьмнаш а, ира тІулгаш а дара.

Делахъ а бухахъ йолчу нийсочо меттигашкахъ юкъа яьлла буц а йолуш, дика дежийлаш яра. Кхара шаьш еана туьхан гІорзанаш тІулгашна гергахъ а йохкуш охъаехкира. ДІахъаьж-начу Халида сирлачу бІаьргашна цхъана боккхачу чхарана тІехъ цхъа гІалат дайра. Къеначу таллархочо, турмал чухула хъажа а хъаьжна, элира: «Акхачу газанан бож ю гуш ерг...». ТІулга буьххъехъ, гІарол деш санна, кура лаьтташ хетара иза. Делахъ и иштта дацара. Геннара дуьйна бІаьрг кхеттера оцу дийнатан ламанан басешкахула говрашкахъ догІучу ада-мех.

Цунна хаа лууш дерг дара тІебогІуш берг кхерам бу-бац. Кхе-раме хІума а доцийла хиъча бож тІулгаш юккъехула дІаяхара яжа. Улло тІе а вахана, цуьнга хьожийла дацара, иза дукха це-це экха хиларна. Адам цо герга ца дуьту.

Акха гезарий вайн лаьмнийн Іаламан хазачу дийнатех цхъаь ю. Къаьсттина хаза хуьлу бож. Бежан схьадеана хъаж а, коьрта тІехъ, тур санна сеттина а долуш, юккъера хара а йо-луш, хьалхарчу агІон тІехъ тулгІеш санна шеддаш а долуш, мет-

рал сов еха ши маІа хуьлу. Стиечуьнан маІаш кегий а, біаьргаш а, бета буьхьиг а хаза а хуьлу.

Цуьнан лахарчу мочхал кІелахь кхозуш гІеххьа еха а йолуш юькѳа маж ю. Цундела цунах маж-газа ала а тарло.

МаІаш тІехьа хаза жима лергаш ду. Царна тІера тІаргІа хуьлу хьаьрса а, сирачу басахь а, наггахь дегІа тІехь таІна а, Іаьржа а бос болуш хьобкхнаш а йолуш. ЦІога доца хуьлу, когаш шишша берг йолуш бу. Оцу акхачу дийнатийн Іер-дахар бежалой шайший, гезарий шайший хуьлу.

— Кхано аьхке чекх а яьлла, Іаламехь шело хІоьттина, бежалой гезарашна юкѳа гІур ю. Цхьана баттахь лелар ю уьш вовшакххетта, — элира хІуманан тидам чІогІа болуш волчу кѳеначу таллархочо Ацин Халида. Цул тІаьхьа юха уьш дІаса-кѳаьстар ю.

БІаьсте чекхийолуш, газано ши буьхьиг йийр ю. Наггахь цхьаь еш меттиг а хуьлу. Гезарий ехачу лаьмнашкахь, хьун чекхийолучу дозанера гуттара а лой, шай лаьттачу лаьмнийн йисте кхаччалц йолчу меттигехь. Аьхка гезарий ламанца ша болчу кхаччалц хьала а йовлу. Церан кхача буц а, дечигийн, коьллийн генаш а ду. Хьуьнца долу дахар церан Іай хуьлу, шайна яахІума кхузахь хиларна.

Дуьненчу евлла дукха хан ялале кегийра буьхьигаш а хуьлу яккхийнаш санна тІахьаьлла, цаьрца цхьана ларош лелаш. Кхиьна евлча стенаш, боьршанаш дІаса а кѳаьстий, шайн-шайн тобанашца лелар ю уьш.

Вай цІахь кхобуш лелош йолу гезарий оцу акхачу дийнатех схаевлла ю.

ХІинца акха гезарий кІезиг бен ца йисина. Йолуш ерш Шуьйтан, Веданан, Несаран лаьмнашца ю.

ЦІечу книги тІе якккхина ю и газа. И юьйчо деш дерг доккха зулам ду Іаламна. Вайн лаьмнийн Іаламан и хазалла ларъяр хІора а оздачу стеган декхар ду.

Шайш даьхьна гІуллакх чекх а даьккхина, Халиддий, Аьс-тамаррий сехьа хьун йолчухьа а ваьлла, цхьана докха кІелахь садоІуш, хІума кхоллуш Іара. ДІахьаьжча кхеран біаьрг кхийтира шайга хьобжуш лаьттачу газанах терачу цхьана жимчу эхханах. Цунна юххехь ши буьхьиг яра. Хьежа кІордор доцуш хаза эхха — лу дара гуш дерг...

Лу — жима сай бу. Вайн лаьмнашкахь а, Теркан а, Собыжан а тогIенашкахь йолчу хьуьнкахь а хуьлуш ду иза.

Лунан дегI дай ду, боьршачу лунан ши маIа хуьлу тIехь шишша а, дигь-дигь а генаш долуш. Стечуьнан маIаш яц. Бос аьхка таьIана хьаьрса, Iай сира хуьлу, чуо-кIело — сирла-кIайчу басахь. Цуьнан дочачу цIоганан гондахьа кIайн дуькьа чоьш ду. Оцу кIайдаргах куьзга а олу.

Стен лу боьршачул дегIана жима ду. Аьхке чекхйолуш уьш цхьаьнакхета, цул тIаьхьа исс бутт баьлча стечо ши буьхьиг йо, наггахь кхоь еш меттиг нисло. Цунан кхача буцций, гIашший, коьллийн, дечигийн орамашший хьуьнан стоьмашший, цIа-замашший ду.

Халидан тидам хилира лунан чож детталуш хиларан. Луно шен хаза бIаьргаш адамашкахьа хьежадора. Ткьа ши буьхьиг ненан когашна тIетеIара. Кьоначу иччархочо шен топ схьа а эцна зIакарш юхауьзира. Цунна хиира и лаа доцийла а, лу цхьана ямартчу эххано кхерийнийла а. Ежаш йолу ши говр а яьллера цец. Лергаш тIехьа дахийтина, мерах хурр дора цара. Царна а цхьа кхерам тосабеллера. ЦIехьхана лу, кIегаш тIе даьлча санна, ша лаьттачуьра инзаре лекха а, гена а кхоссаде-лира хьун йолчу агIорхьа дIаэккха безам хилла. Нанас диннарг дан гIоьртира ши буьхьиг. Жима хиларна, цу шинга чехка йорт ца эцалора. Буьхьигаш йитина дIа ца доьдура нана лу. Гено, бо-цуш боьгIча санна, лаьтташ болчу боккхачу тIулга тIехьара гучуелира кьанъелла нана-борз. Цхьана когана астагIа долуш дара и ямарт экха. Борз лунаш долчу агIор дIахьадарца топ елира, ямарт экха дуьйжира. Иччархочо топ син метта, хьалхара тIа а лоцуш, тоьхнера. Тоьпан татано Iалам самадаьккхира. ДIа ца довш дехха лаьттира цуьнан аз.

— Лу Iаламан хазалла ю. Уьш лардар вайн декхар ду, — элира Аьстамара, Халида борз йийна чIогIа резахилла.

Вела а кьежаш, кьеначу иччархочо, елла Iуьллучу барзе а хьаьжна, элира:

— Топ кхетта хьалха лазийна хилла кхуьнан тIехьара аьт-то ког. Цундела чехка ядалуш ца хилла.

Цу шимма сихха схьа а яьккхина, берзан цIока таьлсаш чу йиллира, пачхьалкхана дIаяла.

Иза дара цхъана аьхкенан екхначу буса. Дийнахъ мангал а хьекхна, буйсанна буьн чохъ цхъацца забарен хабарш а дуьйцуш, шайн садоуш бара мангалхой. Дара иза нуйхойн Дехачу ирзехъ. Массо а седа чубан боллуш санна, сирла а, беттасе а яра буйса. Хабарш лагI а делла, набарна тар а туьйсущ, дIатевжинера мангалхой. Гена йоцчу хьуьн чуьра схьахезаш цхъацца аьзнаш дара. «ХIе-хIе-хIеэ», — аьлла, аз хезира. Мангалхошца волчу жимачу Бекас кхеравелла ла а доьгIна элира: «И кхойкхург мила ву?».

«Стагга а вац, иза буйсанан олхазар бухIа ю», — аьлла, жоп делира цуьнан дас Iабдуллас, — парггIат дIавижа мегар ду». Ткъа дас и аларх Бекина наб ца кхетара. Вукхара, хардеш, набарш йора, шайн дукха Iуьйре мангал хьакха деза дела. Ойла-наш еш Iуьллучу Бекина юха а хезира: «Вотта пхьид — вотта пхьид — вотта пхьид», — бохуш санна. Иза декаш лекъ дара.

Лекъ ша котамийн тайпана жима олхазар ду, жимачу котамах тера а долуш. Цуьнан дахар лаьттаца ду. Лекъана дукха деза ялтийн аренаш а, цанаш а йолуш долу ирзош. БIаьста а, аьхка а лекъ долу меттиг атта гучуйолу цуьнан декарца. Кхерийна меттах даьккхина лекъ, тIома а долиь, лахахула сихха, нийсса дIадоду. Лекъан бос хьаьрса-сира хуьлу, букъан бохалла таьIна а, сирла а моханаш а йолуш. Боьршачу лекъан бIаьста — Iаьржа, гурахъ — кIайн хуьлу вортиь, накхий, хардангий, ткъа яьIна — хьаьрса. Стечийнний, кьоначийнний харданг, накхий сиро, тIехъ торгIал тIедарчий долуш хуьлу. Уггаре лекъана бен бан дукха езаш ю ялтийн аре, наггахъ цанаш а йолуш екъа меттигаш.

Лекъан бен лаьттахъ бой хуьлу. Иза жима кIаг хуьлу йоккхачу яран куллах бой, я цхъана тарх кIелахъ. Бен чу лекъо екъа бецаш а, тевна хиинчу кьуьрдиган месаш а йохку. Бенахъ итт — пхийтта, кхуран кепехъ, таьIна-можо бос а болуш хIоа хуьлу.

Вайн мехка лекъаш кьилбехъара схьадогIу, кхано гурахъ уш юха а Iа даккха цига дIа а доьлху. Лекъаш тевна ховшу аьхке юлуш, кхоччуш Iаламехъ йовхо хIоьттича. Аьхка дуь-

ненчу йсвлу дуккха а лекъан кІорнеш. Аькхе чекхйолуш кІорнеш даккхийрачу лекъех къаста ца луш хуьлу...

...Іуьйранна синбилгалонаш дуьненчу кхерсташ самабевлира буьн чура магалхой. Юха а хезаш дара: «Вотта-пхьид, вотта-пхьид», — бохуш санна долу лекъан аз. Баца тІе тхи диллинера, буйса сахиллалц екхна хилла дела. Тхи дожале, хІиттира мангалхой цана хьакха. Хьалхара кес дуьллуш дІавовдура къена мангалхо Ацин Халид. Цунна тІаьхьа бара кхиберш а, жима Бека а. «Цхаст, цхаст», — бохуш, Халида беттачу мангало йожайора цана.

Иштта и дІавовдуш, кхунна хьалхха цаналахь боллучу шайтІанан боІан кІелхьара, тоьпо кхоьсича санна, хьалаикхира цхьа олхазар. Иза лекъ дара. Мангал саца а бина, хьаьжира Халид баІ болчу цана юккъехь хІун ду. Цана дІаса а теттина, хІара хьаьжча, гуш бара чохь кхойтта хІоа долу лекъан бен. Иза тевна дара.

Цана юха тІеттІа а теттина, баІ ша болчохь битина, лекъан хІусам ца йохо дехьа а ваьлла, шен кес дІадолийра воккхачу стага.

Де дохдала доладелира, мангалхой ІиндагІехь делкъана хІума кхалла хевшира. Лекъ шен бена духадеара.

ДАДОЛАГ

Іуьйранна хьо беша я хеса ваьлча схьакхетачу малхана делаькежаш санна, лаьтташ хуьлу Іалам. Бешахь, хесахь бу тайп-тайпана стоьмаш. Хьан тидам хуьлу гІаш хьерча а хьирчина, сийсина лаьттачу хьочан. Аькхе йоьлла дукха хан а ма яц, хІун ду техьа хІара олий хетало. Дикка тидам бича, и гІаш хьерчош «сийсош» зулам деш ерш кегийра сагалматаш — «делакотамаш» яра. Цара гІаца йолу тІуналла моьлуш, гІа талхадора. Уьш баьццара бос а болуш, кегийра зуламе сагалматаш ю.

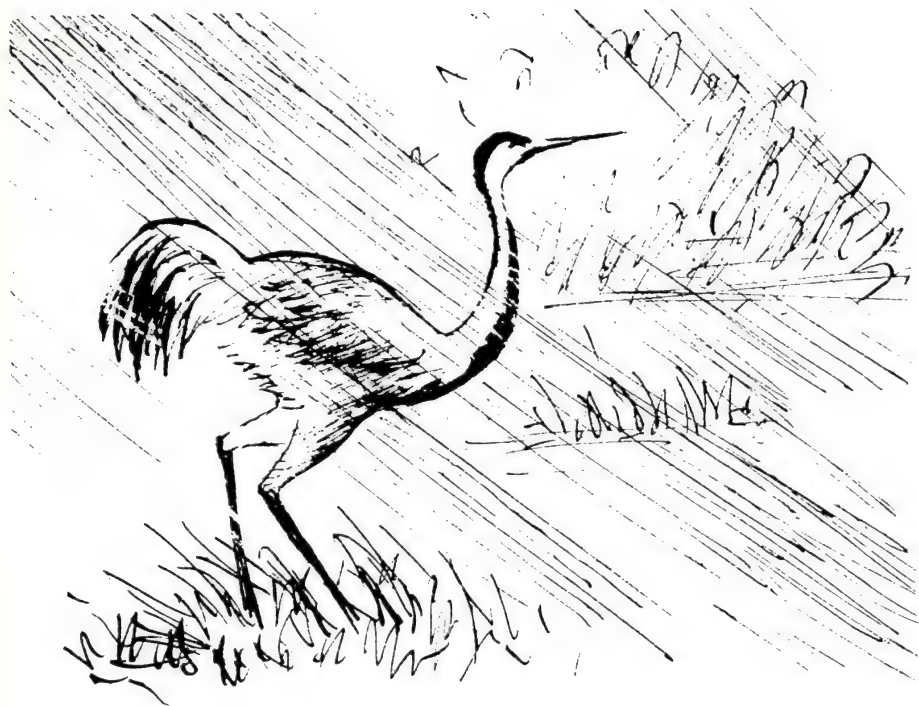
Бешахула лелаш хьан бІаьрг кхета кхечу сагалматах. Иза чхьаьвриг ю, йоккхалинна хьаьжкІан буьртиг а, цул жима а хир йолуш. Цуьнан цІе ю дадолаг. Цуьнан дегІ горга а, севсина а, я жимма хІоийн барамехь деха хуьлу, ткъа бос — тайп-тайпана: цІен, можа, кІайн, Іаьржа. Цуьнан букъ тІера ши

тІам чІогІа хуьлу, царна тІехъ дукхахъолахъ ворхІ тІадам бу Іаьржачу басахъ. Коьрта юххехъ болу букъ тІера цхъа тІадам шина тІемо шина декъе боькъу. ТІемаш схъадиллича, оцу тІадаман ах-ах хІора тІема тІехъ дІасабекъало, тІемаш ваьштадек-кича, цхъа тІадам хуьлу.

Хъаьжча бІаьргана там беш, товш хаза чхъаьвриг ю дадолаг. Уьш Іаламехъ масийтта эзар тайпа ду, чхъаьвриг бошмашна а, хасстоьмашна а тІехъ хуьлу. ЧІогІачу тІемаш кІелахъ кхин шиъ пардун тІам бу. Цаьрца дадолаг хІаваэхула лела. ЧІогІачу тІемаша гІарол до оцу кІедачу экамчу тІемашна а, Іаьржа бос болчу дегІана а.

Иштта и хаза гуш йолу чхъавриг бошмашна а, хесана а пайдехъ хилар хуур ду, цуьнан тидам бича. Диттан гІода тІехула хъалаоьхуш, гІашна тІелетта йолу и кегийра сагалматаш юуш хІаллакйо цара.

Дадолагаш вайн бошмашкахъ, хесашкахъ дукха хиларх кхера оьшуш дац, цара пайда бен, зулам дийр дац. Къаьсттина дадолагаш дукха хуьлу гІабакхийн, наьрсийн хуталш тІехъ. Наггахъ хасстоьмийн гІа, я юуш меттиг хилахъ а, цо деш дерг доккха зен дац, цунах болучу пайдане диллича. Адаман а, Іаламан а доттагІ долу дадолаг Іалашдар, лардар вайн декхар ду.

ГУЙРЕ ТІЕКХОЧУШ

Хаза лавтина и йовха аьке чекхйолуш яра. Аьке чекхъяларх-м Іалам а, адам а, массо а садолу хІума а саготта дацара. Тіекхочуш берг токхе мур бара — гуьйре! Уггар хьалха гуьйре Тіекхочийла, цунна кечам бан безийла хаййтира мангалхоша.

Аьккенан юккьерчу а, тІаьххьарчу а деношкахь, Іуьйранна сай-бодий кьаьстачу хенахь, мерзачу набарх а ваьлла, ахь ладобгІча, хезаш хуьлур: «ТІов-тІас, тІов-тас, тІак-тІак-тІак», бохуш цхьа ша-тайпа тата. Иза нуьжанна тІехь жІаьвнаца мангалхоша тусуш долчу мангалийн татанаш дара. Іуьйранна баца тІера тхи дожале дІахІуьттий мангалхой де дохдалале мангал хьокхий а бовлий, де дохделча, кхорийн ІиндагІехь садоІуш хуьлур. Цул дика садоІийла хир яц.

Суьйренгахьа лестина де шелделча, цара дІадолор ду шайн

ирачу мангалшца кесарш охьадахка. Дикка бода боллалц мангал а хьаькхна, уьш цIехьа боьрзур бу, кхана юха а хIокху метте бухабахка.

Аьхка, букъарш санна дуькъя, даьржина догIуш хиллачу Органо а бора шегара хаам. Иза дистинчуьра чудожнера. Цокхин «ха» хоьрцур дац юха аьхке тIеяллац.

Аьхка Органо ша схьадогIу чоь кест-кеста хуьйцу, ткъа гуьйренгахьа лестича, гуттаренна цхьана меттехула охьадогIу юха аьхке тIекхаччалц. Аьхка можачу сазан басахь хилла и хIинца, куьзга санна, къегаш а, цIена а, стигалан басахь сийна а дара, чухьаьжча чоьх долу чIерий а гуш. Билггал гуьйре тIекхочуш хилар гойтуш аьхкена тIаьххьарчу деношкахь стиглара схьа хаам бира. Уьш гIаргIулеш яра шайн некъан узам а беш, низам ца дохош, кхо са болчу могIанца жут нисийна, къилбехьа довхачу мехкашка Iа даккха йоьлхуш.

Иодика еш санна, юьрта тIехула ши-кхо го баьккхина, гIаргIулеш къайлаевлира. Шеко яцара, уьш шайн маьхьаршца бIаьста юхайогIург хиларх.

Халкьо олуш ду: «Малх цIа кхаьчна». Иза гуьйре юлу де ду. Малх цIа кхаьчнийла а, гуьйренан хьалхара де дуйла а хайитира вайн кертарчу дозанехь йолчу балгаша. Гуьйре йуола цхьа кIира хьалха тохаелира уьш зазадаккха. Уьш жим-жима еллалуш лаьттара. Амма кхоччуш балгийн зазанаш мажделла дIахIитира малх цIа кхочучу сентябран 23-чу дийнахь.

Цул тIаьхьа балгийн заза макхдала дуьйлира. Иза цхьа кIира даьлла хан яра. Гуьйрено шен бакъонийн архаш кара лецира. Iаламо а хоуьйтура гуьйре тIекхаччнийла. Кест-кеста буса-Iуьйренца дуькъя дохк хIуттура, дерзаш а догIура.

БIаьста когашкара хьала сенлуш хилла йолу хьун, хIинца можа басар тоьхча санна, лаьмнашна буьххьера мажлуш лаьттара. Жим-жима кхочуш и можа басар буха охьа а кхочур ду. Хьуьна тIера гIа а дужур ду...

ЧИЖАРГIА

Берахь дуьйна вайна евза чIижаргIа. Цуьнан гIодах яьккхинчу дечиган юккьера дог дIа а доккхий, цхьана агIонхьа-

ра гІожаца тІус чутеттича чІогІа тата а долуш, бехчалган я кехатан хІоъ а кхуссуш туьппалг хуьлура. Иза берийн чІогІа самукъадолуш ловзар дара.

ЧижаргІа локхалла хьаннашкахь хуьлуш ю и. Сирачу ба-публикан ламанан хьаннашкахь хуьлуш ю и. Сирачу басахь кевстиг йолуш гІад хуьлу, дукха стомма а доцуш, дог бамба санна кІеда а долуш. ГІаш гІеххьа даккхийра хуьлу, цхьана гена тІехь пхиъ цхьаьна а долуш. Заза кегийра хуьлу, дуккха а цхьаьна гулделла а долуш.

Майхь — июнехь зазадаккха йолало и дечиг. Цуьнан заза дарбане долу дела, иза гулдо зазано кхоччуш кІайн бос эцца. Макхделлачул тІаьхьа заза пайде дац. Заза дакъо деза Инда-гІехь, маьлхан зІаьнарех лардеш. Дакъийна заза ата а отий, кхечу хІуманех схьакъастадой, екъачу боданечу меттехь мох-кхетийла йолуш дІаІалашдо. ЧижаргІин заза чохь кхехкийна хи дика ду шелвелча а, кхечу цамгарна а. Амма, хууш ма-дар-ра, муьлхха а дарба лелош лоьре хатта деза.

ЧижаргІех тера ю гІундалгІи а. Иза, Іа доьлча, лаьтта тІехь долу гІад дІа а долуш, йоккха яр ю. Цуьнан заза а, гІа а чІи-жаргІичух тера ду. Цунна тІе латош болу кІурз санна Іаьржа стоьмаш а, чІижаргІичух тера хуьлу. Царах схьадолуш долу мутт цІен бос болуш хуьлу. Цуьнца басар до чилланан кІадина — дарина. И Іаламан беркатен хазна ларъян а, Іалашъян а еза.

ТАСАДАЛАР

Хьуьн чохь къайленаш дукха ю.

Оцу дийнахь ишттаниг хир дуйла ца хаьара хьуьнхошна Абуезидана а, Іалманна а. Ши накъост шайн белхан гІулла-кхана хьуьнах ваханера. Іалман лакха хьала а ваьлла, басахь кегий бІогІамаш дугІуш вара, Абуезид лаха Іин чохь охьаетта дечигаш билгалйохуш воллура.

Кхузахь, хьуьн чохь, акха стоьмаш а бара: хьечаш, кхораш, мангал-комарш.

Дечигашна жІов тухуш воллучу Абуезидана, цхьа екъа дечиг кагъеш санна, чІогІа тата хезира. ДІахьаьжначу кхунна гира тІехьарчу когаш тІе а хІоьттина, гІаттийна бага а йолуш,

лаьтташ чана-ча. Воха а ца вухуш, чана дуьхьало ян кечвелира Абуезид. Ча тIейогIуш яра. Хьуьнхо шен жоммагI кара а лаьцна, боккхачу попаца дIахIоьттира. ЦIеххьана чухьаьддачу чано аьрру пхьарс схьалецира стеган. Ча лар а еш, и кхоош, цунна чIогIа чов ца хилийта, бIостанехьа коьртах жоммагI туьйхира Абуезида. Кхераделла и буьрса экха духаделира.

Орцах вогIуш накъост вара. Iалман тIекхаьчча, ча едда дIа-яхара.

Гена йоццуш цхьанхьа мангал-комарш юуш йоллучу шен жимчу кIорнина адамо цхьаь дарна кхераялар бахьанехь дера хилла хила тарлора.

Вуьшта, ша лазийна оьгIазъяхийтина ца хилча адамна тIе ца лета ча. Цо хьуьнан стоьмаш а, зIуганийн баннаш чуьра моз а дуу.

Цкъа цхьана гуьйренан декхначу дийнахь, хьуьнан хотехь хааелира суна ча. Иза ши ког дIа а хецна хиьна Iаш яра, кесткеста шен хьалхарчу тIодах цхьаь бете а хьош. Ча, зингатий барз а бохийна, зингатий, церан хIоаший дууш яра...

БАКЪ-ЧIАРА

И мекара, хIилла долу чIара ламанан хиш чохь хуьлуш бу. Орган чохь, Къоьзан-Iома чохь, Вашандар хи чохь а хуьлу. Цунна дукхадеза чехка а, хьаььна а, сирла а шовданийн хиш. Бакъ-чIерах олуш хилла паччахьан чIара. Шен тIаьхье дебош бакъ-чIеро Iов тосу гурахь. Цуьнан кхача хи чохь йолу дегIаца даьIахк йоцу садолу хIуманаш ю, хи чу эгна чуьркаш, мозий а доу цо.

Бакъ-чIара дукха боккха ца хуьлу дегIана.

Хи чуьра кхийолу хIуманаш йиьна ца Iаш, кегийра чIерий а доу цо. Иза чIогIа исбаьхьа чIара бу. Цуьнан буккхий, агIо-нашший Iаьржа, цIен, баьццара, можа — массо а тайпа бос болуш хуьлу.

Дикка Iемина воцчунна бакъ-чIара лаца атта дац. Иза лоцу-чу хенахь мIера тIе боьल्लीна мурйоьллачу дечига юккьера баьккхина кIайн нIаьна хила беа, дуьмин цуьрг а дика хуьлу.

Оцу чѣро кѣгаш йолчу кѣайн бос болчу хѣуманых муѣрг дика туху.

Бакъ-чѣара дукха цец бу. Нагахъ санна цунна чѣерийлецархотосалахъ, цуьнан Индагѣах кхералой хин кѣоргехъ лечкѣа иза. Цунна уггар дукха езаш йолу юу хѣума цуьнан бетана хѣалхха елахъ а, дикка хан яллалц муѣрг тухур яц цо.

Гѣехѣа кхоьлина долу довха де дика ду бакъ-чѣара лоцуш. Тийна, кѣеззиг мохо тѣехула локхкуш тѣулгѣеш йолу, айма хѣоьттина хи дикка аьтту болуш хуьлу и чѣара лаца. Лоцуш цхѣалха а, шалха а, кхолха а мѣерий мега, дукха даккхий а доцуш. Цо муѣрг дика туху гѣуьйранна, малх схѣакхетале, цул тѣаьхѣа 10 сахът даллалц йолчу хенахъ а. Нагахъ санна кегийра догѣа делахъ, цо новкѣарло йийр яц бакъ-чѣара лоцуш. Цунна са гар кхоьлинчу дийнахъ ледара хуьлу, цундела лаца атта бу иза.

ЯЙ-ЧѢАРА

Яй-чѣара вайн махкахъ хаало Терка чохъ, Соьлжа чохъ. Оцу чѣеро дика лоруш дерг тийна, теза хи ду. Цунна дукхаеза хи чохъ оьрнаш а долуш, кѣорга айманаш, хи чохъ гулѣеллачу дечигийн орамийн кѣелонаш. Яй хѣилланчех цхѣаь бу. Ткѣа йозалла мел ю хабий шуна цуьнан? Бѣе килограммал сов хила а тарло.

Цуьнан йоккха бага ю, ягарийна ца валлал дукха, мехий санна ира а йолуш цергаш а, бага яхана хѣума араяла йиш йоцуш, чунехѣа йирзина а йолуш. Цуьнан балдашна тѣехъ мекхаш хуьлу, лакхарнаш лахарчарал деха а долуш. Шуьйрачу хѣаьж тѣехъ вовшашна гѣехѣа генахъ жима, сагар гѣийла долуш бѣаьргаш хуьлу. Чѣара тѣехѣаьжча партал хеташ беллахъ а, хи чуьра хѣалабаккха атта дац, иза мѣераца лаца дикка говзалла еза. Цунна бугѣуш болу мѣара ондачу болатан а, чѣогѣачу тѣийрига тѣехъ а хила беза.

И чѣара дика лоцу малхо малдинчу хи чохъ. Мѣера тѣетесна жима чѣара, пхьид, я жижиг хилча яй-чѣара дика лацало. Нагахъ санна кхелли юккѣера яьккхина аьнгалха тѣетесча, яй кхин а дика лоцур бу. Цѣераш яьхна и ижу ца хилча, яй лоцуш мѣера тѣехъ хила мегар ду кѣгаш долчу болатах дина чѣеран

сурт. И чІара хи чохь йолчу кѣгачу хІуманна тІекхеташ амал йолуш хуьлу. Хи чохь болу мІара меттахболучу хенахь тІекхета иза.

Хьаьна цІена хи долчу Іам чохь, эрзаш болчу меттехь дукха хуьлу и тайпа яй-чІерий. Біаьсте чекхийолуш, шен тІаьхье кхио яй-чІеро Іав тосу. Оцу хенахь цунна кѣаьсттина дезаш хуьлу мела, даьржина гечош. Іов тосучу хенахь чІерий лаца ме-гаш дац.

Нагахь санна мІеро лаьцна чІара хи чуьра хьалабаккха атта ду моттахь и бакъ дац. Лаьцна чІара хи буха боьдуш дІасауь-душ, мІерах хецабала гІерташ хуьлу. Дечигийн орамаш, кІел а, ор чохь а, шена тасабала меттиг лоьху цо.

АЬНГАЛХА

Вайна ма хаьара, Іаламехь инзаре дукха кегийра а, яккхий-ра а сагалматаш ю.

Аьнгалха. Хьанна ца евза и зуламан да. Иза яккхийчех са-галмат ю. Цуьнан дегІ куьйга пІелг санна стомма долуш, сир-накийн беттан барамехь деха хуьлу. Цунна тІехь дуькѣа а до-луш, доцца чоьш хуьлу, бархат санна кІеда. Цуьнан торгІала бос бу. Аьнгалхин шен башха цѣаьцца меженаш ю. Хьалхара ши ког шувйрра дІасатесна бу. Царна буьххьехь херхан тайппа-на цергаш ю, лаьтта бухахула йоьдуш цунна ахка оьшу йолу. Корта хьалхахѣа озабелла кѣоламан юьхьиг санна хуьлу. Ба-гахь цуьнан хІума хадош, кѣажѣеш меженаш а. Кегийра біаьр-гаш, дуткѣа мекхаш хуьлу аьнгалхин.

Аьнгалха лаьтта бухахь ехаш елахь а, цуьнан тІемаш до-ций, тІехьарнаш дехий хуьлу, охьадишшийначу хенахь шина тІеман юьхьигаш, дуткѣа цІога санна, дегІан дохалла хуьлу. Хьалхарчу шина кога тІера цергаш цунна оьшу хасстоьмийн орам хадо. Тукаран хьесапехь болх беш хуьлу и когаш. Цо цаьрца орамаш хедош хІаллакбо хасстоьмаш: наьрсаш, поми-дораш, бурч, копаста, гІабакхаш. Кертара картол, хила ма йоьлলেখь, аьнгалхо юуш, охкий яссайо. Стоьмийн бошмашна зен до, керла кхиина догІучу синтарийн орамаш цоьстуш, уьш да-кѣош.

Аьнгалха буйсанна бен ижу лаха ара ца йолу. Нагахь санна, ара рагIу кIелахь, хьо стогар а латийна хьайн гIуллакх деш велахь, кест-кеста хьуна хьалхха кхоьссина богIу тIулг санна, тхапп олий цхьа хIума охьаюжу. ДIахьаьжча, иза аьнгалха хуьлу. Иза бодашкара схьа стогаран серлонга тIемашца йогIу.

Аьхке йобллачул тIаьхьа, леррина лаьттах кечбинчу бена ши бIе—ши бIе ах бIе хIоа охьадуьллу стечу аьнгалхо. Цо уьш чIогIа лерина лардо садолчу хIумане хIаллак ца дойтуш. Итт, пхийтта де даьлча хIоаш чуьра схьа а йовлий, аьнгалхин кIорнеш дIасайоблху.

Кхано йовха аьхке чекх а яьлла, шело хIобттича, аьнгалхаш цхьана метте дIагулло Iадаккха. Царна Iадаккха уггаре дукха езаш ерг кхелли ю.

Аьнгалха кьинхетам боцуш хIаллакъян езаш сагалмат ю. Цундела хьайн бешахь я кертахь, гурахь ор а даьккхина, цу чу кхелли йилла еза. Аьнгалхаш цу чу Iадаккха гуллур ю, кхано шело чIагI а елла, чиллахь ор схьа а даьстина, аьнгалхаш цу чуьра хьалаяха еза, шелонехь уьш хIаллакхийлиьта.

ЦИОКЪ

Лаьтташ дара гуьйренан хаза денош. Хьуьна тIера гIаш тайп-тайпанчу басахь дара. Iаламехь гIеххьа шело хаалахь а, денош а, буйсанаш а декхна хуьлура.

Иштта цхьана хазачу дийнахь хьуьнхахула вогIуш вара кье-на таллархо Ацин Халид. Кхуьнан когаша кегош долчу декъачу гIан бен хаалуш кхин гIар-гIовгIа яцара хьуьн чохь. Дукха хенахь дуьйна шен дахар талларций, хьуьнций дозуш волчу Халидан массо а хIуманан тидам хуьлура. Цунна дика девзара хьуьнан акхарой а, церан амалш а, хууш вара церан Iер-дахар муха хуьлу а.

Даккхийчу пепнийн хьуьна кIелахула схьавогIучу Халидан тидам хилира горга кIаг беш, гIах паргIатдаьккхинчу лаьттан. Таллархочунна хиира, кхузахь лунаша буйса яьккхинийла. КIаг масийтта хилар кхузахь буйса йоккхуш кхушарлера кьо-на лунаш, церан наной Iихкина хиларан билгало яра. Луно ша

охъадижале бергашца гІа дІаса а хьокхий, латта гучудоккху. Иза иштта цара до лаьтто йовхо луш хиларна.

Хьокжуш схъавогІу кьена таллархо Халид цхьана коьллаш-на тІе кхечира. Иза хьалха ирзо хилла меттиг яра. Дола деш цахиларна ирзо дукъделлера. Кхузахь дуккха а мангал-комарш а, хьуьнан кхораш а бара.

ХІокху ширачу ирзехь дола деш цхьа экха леллера. Мангал-комарийн хуталш хьешна яра, ирзонна юккъехь боллучу Іоужан га датІош схьадаьккхинера. Хетарехь, кхузахь чано, стоьмаш бууш, «той» дина хиллера.

Кхузарчу хьуьнан охІла ша йолу дела, кхера а ца кхоь-руш, шена ма луьу дезарш динера чано кху ирзехь. Цуьнан Іаьнна ша дІайижале ярста дезара.

Иштта оцу балхе кхин цец а ца вуьйлуш хьежа а хьежна, гено лаха чохь Ваштар-хи долчухьа Нежнийн ирзехьа чу волавелира Ацин Халид. Басах чу а воьссина, ирза йистехь бол-лучу кьеначу боккхачу ножа кІел садаІа хиира иза. Къеггина кхетта малх а болуш, сирла гуьйренан де дара. Іаламах сакъе-ралуш, декъа чІийш а гулдина, цІе латийра Халида. Де дел-къе даьллера, кьеначу таллархочунна хІума а кхоллуш садаІа дагадеанера. ГІехьа цІе кхарста йоблча, ша хьалхе дуьйна но-жан генах хьала обллина болу яй схьа а эцна, ирзонна дехьа йистерчу шовдан тІе хи дан ваха дІаволавелира иза. Шуьйра баьржана бухь болчу ножан кІелхьара гІашший, латтий кегий-на дара. Кхузахь нежнаш дууш хьуьнан хьакхарчий яьжнера.

Воккхачу стагана тамаша хеташ дацара и сурт, дуьххьара гуш цахиларна. Жимма дІанехьа хІара ваьлча, гуш кьеначу хьакхарчийн а, херсийн а, лунийн а хи мала шовдан тІе ихна лераш яра. Шовданна гонахара латта тІуьна хиларна бергийн лераш дика къаьстара. Акхачу дийнатийн хи молу меттиг яра хІара.

Хьакхарчийн, лунийн бергийн лерашна юккъехь кхечу эк-ханан лар гира таллархочун сирлачу бІаьргашна. «ХІара гІул-лакх лаа-м хьаха дац», — аьлла карара яй шовдан йистехь а битина, чехкка юха а веана, ножан диттаца хьалахІоттийна лаьтташ йолу шалгу топ схьа а эцна, кагъеш, цу чу ши патарма а буьллуш, юха шовданехьа сихонца веара Халид. Жимма шов-данера дІанехьа ваьлча, ши экха тасаделла меттиг яра. Кьеначу

таллархочунна хиира и хьалха шена гина лар йолчу экхано кхузахь цхьа ямартло йинийла. И кхунна гина лар к'едачу, т'ехь м'араш йолчу коган яра. Халидана хаьара х'юкху хьанашца ямартчу экханех борз а, чанг'алкх а, хуьннан уггаре доккха цициг — ц'юкь а хуьлийла. Дикка тидам бича евзира вокхачу стагана лар: иза ц'юкь'ан яра.

Дехьо, элхьамчийн коьллаш йолчухьа д'аваьлча, таллархочунна ц'ийн тача а, гена йоццуш йохкуш цхьана дийнатан яьжна даь'ахкаш а, йохош эт'ийна ц'юка а гира. Дикка хьаьжча к'аьсташ д'ааяйна йовлаза ц'юкана т'ехь гуш йохаллехь, мохарчий яра. Шеко яцара ямартчу экхано йийнарг кхушаралера херси хилар. Ц'юкь ша дуззалц жижиг диина, сахила гергадахача цхьанхьа дижа д'адаханера. И г'уллакх цо буса динера, хьакхарчий хи мала йог'учу хенахь, к'ело а йина. Кхано де серладаьлча, ц'ий даьккхинчу метте олхазарш гулделлера, йоьжна йисина х'ума елахь, и яа.

Уггаре хьалха орца даьккхинарш яра ч'ег'агаш. Цул т'аьхьа олхазарийн тоба стам'белира. Схьахьаьлхира к'ийгаш, маккхалш, кхуза кхач'нера цхьогал а. Цунах к'аьхкина олхазарш д'асадевлла диттийн баххьашка хевшира. Таллархо вог'уш тосаделла мекарниг а дедира.

Хьакхин жижиг диина дуьзна долу ц'юкь цхьанхьа дижина садо'уш хир дуйла хаьара к'еначу таллархочунна. Ц'юкь'ан лар лаьцна Ваштар хин бердашца хьалаволавелира Халид. Дукха хан ялале иза нисвелира цхьана к'еначу кхура к'ел. Кхузахь лар яйра. Таллархочунна хиира ц'юкь кхуран буьххьерчу стаммийчу генашца цхьана кхечу экхано кхерийна т'едаьллийла. Барзах я чанах кхераделла хила тарлора иза. Дикка шен сирлачу б'аьргашца тидам бинчу иччархочун б'аьрг кхийтира экханах. Кхуран г'юдан юкк'ехь дукха лахахь а доцуш доллучу шалгочу стоммачу га т'ехь лаьтташ хиллера иза. Га шалгу долучу юкк'ехь бара цуьнан шуьйра юьхь а, беснеш т'ехь маж а, г'еххьа даккхийра лергаш а долу корта, хьалхара ши ког шалгочу шина гена т'ехь бара, т'ехь'ара шиь — генан буха т'ехь.

Х'инца ц'юкь дижина а, я наб'еш а дацара. Цунна таллархотосавеллера — и сема дара. Цуьнан ши б'аьрг, к'ега санна, богуш, нийсса таллархочунна т'ехьоьжуш бара, ши лерг до-

гІаделла дара, иза я тІекхета, я дІаэккха бина кечам бара ямартчу эхханан. ЗІакарш юха а оьзна, юьйлина, топ хьажий-ра цІокьъана Халида, бІаьргаца Іалашо а лоцуш. Топ елира, экха кхура тІера кхосса а луш чудеара. Лаьттахь жимма когаш а хьаькхна дІатийра иза.

Делла цІокъ ша латийна цІе йолчу ножа кІел дІа а даьхьна, шен топ хьалха хиллачу дІа а хІоттийна, шовдане юхавеара Халид, чай кхехко шена хи дахьа. Яй бахьаш схьа а веана, цІарна дехьий, сехьий ши гажолаг а боьгІна, пурх тІехула йиллинчу гІож тІе а оьллина, цу кІел цІе а латийна яй кхехккашехь, цІокьъана тІера цІока яккха кечам бира Халида. ТІаьхьарчу когех тІийриг а тесна, ножан генах Іункар ирах а оьллина цІока яккха хІоьттира таллархо. ТІехьарчу когашний, юханий шо а дина, цхьанхьара а хада ца еш, горга охьаьккхира иза хІара тайпа гІуллакхаш дукха дина волчу Халида. Топпа хІоьнийсса бІаьрга кхеттера эххана — иччархочо цІока ца талхо тоьхнера иза иштта.

ЦІока хьарчийна тІоьрмига чу а йиллина, шен цІера хьалха охьахира кьена Халид. ЦІергахь кхозу яй, шен «цІузз» а деш, кІеж яккха гІерташ бара. Яйн эшаре ла а доьгІуш Іачу таллархочунна чІегІагийн, маккхалийн маьхьарш дара хезаш. Тохара тоьпан гІовгІано кьахкийна и олхазарш юха тІегуллуш дара цІокььо юуш йисинчу хьакхийн херсийн даьІахкаш яжа. КІеж туьйсусхь яй кхехка болабелира.

Ножан хари чуьра тохара хьалхе ша дІабиллина каддий, шекаррий схьаэчна, довха чай а мелла, дика са а даьІна, яй чохь дисина хи а тухуш цІе дІа а яйина, шен топ белшах а тесна, цІокьъан цІока чохь йолу тІоьрмиг ги а биллина, цІехьа ваха дагахь Ваштар чу буссучу новкьа велира кьена таллархо, масийтта Іин хадош некъ бан безара цуьнан. Де суьйренгахь а лестинера. Орган чухула хьала догІуш долу гуьйренан дохк хІинца Ваштаран бердашца дуьжуш лаьттара.

Дукха хан ялале, говр йоьжначу варданца цІехьа вогІуш волу хьуьнхо Іабдул-Хьамид кхира цунна тІаьхьа. Воккхачу стаге салам-маршалла хьаттина, цуьнан суьйра дика йина:

— Варданна тІе хаа, — элира цо.

Шен кІадвелла волчу воккхачу стага, дукха резахилла, дира цо бохург.

Варданан цІа чу йиллинчу кІедачу алах дукха хаза хьожа етталора, хиъна Іен цу тІехъ аьтто болуш дара. Цхьацца хабарш дуйцуш и шиъ, муха кхочу а ца хууш, Халид вехачу кІотара кхечира.

Кхоччуш дижинчу дувкъачу дохкаро Ваштаран берда йистехъ йолу кІотар къайлаяьккхинера. Кхеран а, ворданан а гІовгІа хезна летачу жІаьлеша хаййтира кІотар кхузахъ юйла.

Халидана лаарна а, бода булуш а боллу дела а, Іабдул-Хьамида ворда Халид вехачу хІусамехъа яхийтира кхузахъ буйьса яккха дагахъ. ХІорш уьйтІа кхаьчча шайн да вевзина жІаьлеш шаьш латарна бехкала дахача санна, дІатийра.

Шен комаьрша хиларца а, дика стаг хиларца а, цІе яхана йолу Халидан зуда йоккха стаг СегІа дувхьал елира цу шинна.

ХІокху шиммо говр дІахецна паргІат а якккхина буйьсанна хІоъ белла, докъар а диллина и дІаІалашийра. Цул тІаьхъа хІусаме чу а вахана шаьшшинан юьхъ-куьг дилина паргІат велира.

Чохъ йогуш аьчган пеш яра, тІехъ лаьтташ кхехкаш боккха чайнан яй а болуш. Дечиган маьнги тІехъ дІатаьІна Іачу шина стагана хьалха довхачу чІепалгийн богий, кхийра кедахъ лалийна хьелийн даьттий хІоттийра хІусамнанас. Латийна богучу мехкадаьтта дуттучу стогаран серлонгахъ, гІеххъа мацвеллачу шина стага чоме хеташ дира чІепалгаш, тІе шура тоьхна Іаждарбецан чай а молуш. ДегІана там хуьлуш, кІадъелла меженаш метта ялош, йовхо яра цу хуьна йистехъ динчу оти чохъ.

ЦІеххъана Халида элира:

— Зуда, схьаял и сан тІоьрмиг чуьра цІока.

СегІас тІоьрмиг схьабеара. ЦІока схьаяьккхина, маьнги кІелхъара схьаэчначу ІаддаргІина коч санна, тІеюьйхира цІоькъан цІока Халида, дика нис а еш, массо а метте йовхо а кхочуш иза якъаялийта.

Іабдул-Хьамида тамаша беш хаьттира:

— Халид! И хІун экха ду ахъа тахана дийнарг?

— ЦІокъ ду, — аьлла жоп делира къеначу таллархочо.

— ЦІокъ дуйцуш-м хезнера суна, делахъ а гина дацара, со толлуш ца лела дела.

— ЦІокъ, — элира Халида, — иза цигигийн тайпана хуьнан экха ду, було долуш санна, онда дегІа а долуш. Цуьнан де-

гІан дохалла метрал сов хила тарло, терзанан барам — гІеххъа болчу уьстагІан санна, ткъа килане кхаччалц. ЦЮока, буйкъа кІеда, месала чо болуш ю. Цуьнан лергаш буйххьехъ — хъажал хьо — Іаьржа бос а, деха човш а хуьлу. ЦЮокъан дегІе хъаьжча цуьнан ондий еха настарш ю, лавтта ловзуш болу когаш шуйра а, тІехъ мІараш йолуш а хуьлу. Бос мерцича санна, хъаьрса, я мокха, тІехъ тІедарчий а долуш. ЦЮога стомма а, доца а ду. Иза деха юькъачу къеначу хъаннийн хотешкахъ. Къаьсттина цЮокъана дукхаеза ширъелла моан хьун.

ЦЮокъ — буйсанан экха ду. Дийнахъ шен хІусамехъ садоуш йоккху цо хан. Цуьнан бен адамна тІекхача хала долчохъ, мохо охъайиттинчу дечигийн орамашна кІелахъ, кІоргачу орчохъ а, я ширделлачу, чохъ дІам яьхначу Іуьргахъ хуьлу. Буйсанна цЮокъ арадолу, шена ижу лаха. Цуьнан болар тийна, меллаша, шах-тата доцуш, паргІат хуьлу.

Адамашлахъ дуьйцуш хабарш хуьлу, цЮокъ лакхара дечига тІера тІекхета бохуш. И бакъ дац. Дитташ тІе а и дала-м долу, вуно атта а долуш. Иза а цо шена цхъа кхерам хилча бен ца до. Аса топ тухучу хенахъ цЮокъ кхура тІе даьллера, хетарехъ, чанах я барзах кхераделла. Ижонна буса арадаьлча, цо некъ бо итт—пхийтта километре кхаччалц, делахъ а дехашиаш долчу кІюштарара ара кІезиг долу иза. Толлучу хенахъ цЮокъана дукха езаш ю ирзошна а, уьшалшна а, аренашнаа тІе йоьлху хъаннаш. Оцу меттигашкахъ хуьлу цунна кхачина дезаш долу дийнаташ: пхъагалш, дехкийн тайпана кегийра дийнаташ. Шен аьтто баьлча лобцу тарсалш, кегийра хъуьнан олхазарш, акха котамаш, лунаш, хъуьнан хъакхарчий а. Наггахъ кІотаршкахъ бегахчу нехан цІерачу хъайбанашна тІелеташ меттиг хаало, стохка сан эса а дийра цЮокъо. Чов хилла долу цЮокъ адамана а кхераме ду хъуна, Іабдул-Хъамид.

Іаьнан чиллахъ цхъанакхетий лела стен, боьршан ши цЮокъ. Къано, бІаьсте чекхийолуш Іаламехъ йовхо хІоьттича, аьхкенан хъалхарчу деношкахъ стечу цЮокъо шиъ—йиъ кІорни йо. КІорнеш сихха кхуьу, ши-кхо бутт баьлча, екхачуьра дІа а йовлий, жижиган кхачане йоьрзу. ЦЮокъан доьзал вовшах ца болуш Іаьно цхъана а лелий, юха бІаьстенан юьххьехъ дІаса а къаьстий, шайна амал еш лела, — чекхдаьккхира шен къамел къеначу талларчочо Ацин Халида.

АКХА ЦИЦИГ

Иза дара БІаьн-дукъахь. Кхузахь хьун хьокхуш, белхаш беш бара. Охьадетташ дара къанделла инзаре даккхий а, стомма а, лекха а пепнаш. Цхьа бІе ах бІе — ши бІе шо церан хир дара хІораннан. ТІехула хаза елахь а, цаьрца дукха нислора телхи-нарш а. Хара йолу а, дог дехка долуш а нислора.

Дечигаш охьаетташ лелаш волу херханча Мусин Хьамид цхьана лекхачу попана тІе вахара. «ХІара охьа а йожийна, делкъанна садоІур ду вай»,—шен накъосте а аьлла, попана херх хьакха хІоьттира Хьамид. Кхуьнан накъост вара даима мукъачу хенахь толлуш лелаш волу Дауд.

Дечиган гІодаюккье баьлча, Хьамида, херх цкъа схьа а баьккхина, юха биъ пІелг биллал юкъ юьтуш хьалха хьаькхначул лакхахула дечиган даг тІе кхаччалц дІахьаькхира. Дечигана дагарца кеп яккха бина кечам бара иза.

Дауда дагарца цкъа лакхара охьа диг тоьхна киртиг а яьккхина, юха бІостанехьа диг тоьхна, попан гІода юккьера пот схьаьккхийтира. Иза сискалах тера яра. Цул тІаьхьа Хьамида вукху агІор а ваьлла яьккхинчу кепана дуьхьал херх хьаькхира и юккье а балале, поп охьабуьйжира йоккха гІовгІа а йоккхуш, юххера кегий дечигаш а кегдеш.

Поп охьабобжна баларца, мичара дели ца хууш, цхьа дийнат попан кІелхьара схьа а иккхина, хьуьнхула дІахьаьдира. Хьамид цецваьлла хьобжура.

— Цициг ду, — элира Дауда.

— Кхузахь хІун деш хир дара цициг? — аьлла велакъежира Хьамид.

Ши накъост делкъана хІума кхалла гена йоцуш йогучу цІера улло вахара.

ХІара шиъ хІума юуш Іаш, Дауда элира:

— Хьамид! И вайшинна гинарг акха цициг дара?

И дехаш хилла охьатоьхначу попан хари чохь. И акха дийнат хІилланчех ду. ТІехьаьжча вайн цІерачу цицигах тера делахь а, цунах дикка къаьсташ ду и хьуьнан акха цициг. ДегІа-на иза гІеххьа цІерачул доккха ду. Букъа тІерий, агІонашкарый чойш таьІна-мокха-сироу, можа бос кхеташ ду. Гай тІера кІай-сирачу басахь хуьлу. Коьрта тІеххий, вортан тІеххий йохалла

йобдуш йиъ моха а, агІонаш тІеххый, букъа тІеххый бархІ — шийтта пурханехъа моханаш а хуьлу оцу хазачу дийнатан.

Акхачу цигиган дахар хин бердашца йолучу хьаннашца ду. Цунна дукхаеза адам кІезиг кхочу поппан хьаннийн юькъа хотеш. Наггахъ коьллашлахъ дехаш а хаало акха цигиг. Дитташ тІе иза атта долу, майра лела.

И дийнат хаало Шаройн-Органан, Ваштаран, ЧІаьнт-Органан а бердашца йолчу хьуьнца, кхечу меттигашкахъ.

Дийнахъ акха цигиг кьеначу дечиган хари чохъ дужий хуьлу, талла буса ара а долуш. Цуьнан хІусам хила тарло мохо бухъяьккхинчу дечиган ораманна кІелахъ а, даккхийчу тІулгашна юьккъехъ а.

Іаьнан чиллахъ вовшаш а кхетий, стечой, боьршачой цхьаьна бутт сов хан дІахъо. Цул тІаьхъа бІаьсте чекхйолуш цхьанхъа хари чохъ я кхечу ша дехачу меттехъ стечу цигиго кхоъ-ялх кІорни йо. Дуйненчу евлла цигиган кІорнеш бІаьргаш беллаза хуьлу. Цхъа кІира даьлча бІаьргаш схъа а боьллий, ловза а ловзуш, лела уьш. Церан кхиар сихха хуьлу. Ши-кхо бутт баьлча даккхийчу цигигашка дІагІоьртташ дегІ а доккхий, жижиган кхача а бууш хуьлу цигиган кІорнеш.

Акхачу цигигаша хьуьнна пайда бо дехкийн тайпанах долу кегийра дийнаташ дууш. Делахъ а, оцу цигигаша пайде олхазарш, кьона пхьагалш а лобцу. Наггахъ цара сен, лунан кІорнеш лобцуш меттигаш а нисло.

Акха цигиг дукха дац хьаннашкахъ. Цуьнан цІока мехала а яц. Иза Іаламан хазаллин дийнат ду. Цхьаммо а хІаллакдан мегар дац хьуьнан акха цигиг.

БУЛА

Нохчийн иллешкахъ, дийцаршкахъ, туьйранехъ хьахош шуна хезна хир ду, бераш, була боху дийнат. Дуккха а адамашна ца хууш хила тарло була хІун ю.

Була! Иза уггаре даккхийчех хьуьнан экха ду. Иллешкахъ а, дийцаршкахъ а дуйцуш хир дацара иза вайн махкахъ, вайн хьаннашца цхьана заманахъ ца хиллехъ. Ши-кхо бІе шо хьалха оцу доккхачу дийнатан хІу дайра вайн лаьмнашкара. И экха

хІаллакхиларан бахъана дара цуьнан жижиггий, цІоккий. Жижиггий, цІокарчий яхаран дуьхъа адамаша цхъа а тІалам боцуш хІаллакдеш, дуьнен чуьра а дІадала гергга дІадигира и хъайба. ХІинца дукха баккхий Илманан белхаш бу вайн махкахъ беш и хъайбанаш деборна тІехъажийна.

— Була — хъаннийн дийнат, бергаш йолчу дийнатийн тайпана, нох доккху хъайба ду. И дийнаташ чохъ доцу хъун еса хетало. Уьш, адамаша шайна тІехъ Іуналла деш, паргІатехъ, хъуьнчохъ дехаш акха хъайбанаш ду. Церан лелар тобанашца ду, исс-итт бежана цхъана а йолуш. Вайн хъаннийн акхаройх иза уггаре дегІана йоккха а, зорьтала ю. Цуьнан терзанан барам цхъа эзар ши бІе килане кхочуш хуьлу.

БІаьсте чекхийолуш булийн атто эса до, наггахъ шиъ деш меттиг хуьлу. Барзах а, кхийолчу ямартчу эхханах а була кхоьруш яц. Цунна тІехъ буькъа тІаргІа а болуш, ондда стомма ворта а, чІогІа неІ а хуьлу.

Вайн республикан ламанан хъаннашкахъ буланаш, ткъех шо хъалха ялийна, дІахецна ю. ХІетахъ уьш исс бен яцара, ткъа хІинца ткъей итт сов ю.

ТІехъаьжча була буьрса эхха делахъ а, иза адамашна зуламе дац. Шен эсана цхъа кхерам бу аьлла, меттиг хилча, атто дуьхъало-м йийр ю хъанна а, шена дуьхъал нисъелла хІума цо хъаьшна дІайоккхур ю.

Буланаш дебийтар а, Іалашъяр а декхар ду массеран. Иза хууш, хъуьнан белхахоща церан дола до. Іай уьш меца ца лелийта хъалххе докъяран литтанаш дІахІиттадо, царна тІе мотт хъекха туьхан гІорзанаш охъайохку.

ТІехъаьжча зорьтал а, партал а йолу була боларна маса а, ядар чехка долуш а ю.

Була ЦІечу книги тІе дІаязийна а ю, и ларъярхъама. Несаран а, Итум-Кхаьллан а лаьмнашца тосадала там бу и эхха. Адамах и ца къаьхка, ша Іалашдо дела.

ШИЙЛА ІУЬЙРЕ

Шаройн-Органна тиллинчу тІай юххъехъ лаьттара балха баха бевлла хъуьнан белхалой.

Аьчган бІогІамашна тІехь кхозучу лакхара ток йолчу сераш-на тІехь кІац яра массо а меттехь.

Органан шоралла тІехула долчу сераш тІехь кІац яцара. Оцу тІехь кІац йоцчу метте сера тІе еана чІегІаг хиира. Жимма цу тІехь а Іийна, юха хьала а гІаьттина, газа санна «Іоьхуш» дІаяхара иза.

Амма дукха хан ялале, шеца кхо-ийт чІегІаг а йолуш, юха-еара. ЧІегІагаш могІара охьахевшинера малхбалехьа йирзина. Цигахь гуш яра цІен серло. Хеталора лома тІехьа латийна йо-гуш цІе ю аьлла. Иза шийлачу Іуьйрено цІийбина схьакхета гІерта малх бара.

Юха а яхара чІегІаг шен «маьхьарца» цхьана агІорхьа дІа. Басешкахь йолчу коьллаш юккъехь хезаш дара цуьнан «къа-къа-къа» бохуш аз. Дукха хан ялале Органна тІехула долчу оцу сераш тІе схьагулделира тайп-тайпана олхазарш: кхокхарчий, кґийгаш, сира маккхалш, Іаьржа шоршалш, мокха хьозарчий. Цара дІалаьцнера серийн кхо га. Массо а олхазар дусаделла буьркнанан суьртехь горгделлера. Иза Іуьйре шийла хиларна дара.

Олхазарш дІатарделла довллушехь орцал тІехьара маьлхан цхьа дакъа гучуделира. Массо а олхазар малхехьа дирзина Іа-ра. Бол-болуш малх гучубелира дуьнен чу шен серло яржош, Іалам мал а деш. Дитташ тІера а, сераш тІера а кІац охьайожа йолаелира. Малх гІеххьа хьалабаьлча олхазарш а шайн дийнан белхашка дІасадахара, цхьацца-шишша доьдуш. «Маьхьарий» а хьоькхуш, чІегІагаш а дІаяхара шайн гІуллакхе. Серашна тІе олхазарш гулдаларан ша бахьана дара.

Буьйса а, Іуьйре а шийла хилча Органан хи хІаваал мела дара, цу тІера Іаь яра гІуьттуш. Оцу Іаьнаро Органна тІехула долу хІаваь малдора, серашна тІехь кІац ца соцура. «Хьекьал» долуш йолчу чІегІагашна иза хаа а хиьна, цара даьккхинера и орца.

ІАЬНАН ЦХЪА ДЕ

...Іуьйранна доладелла ло суьйренга делира. ГПайба санна, кІеда охьадиллира иза. Даккхийчу чимашца ло догІуш чІогІа хаза а, тийна а дара де. Хеталуш дара хьуьн чохь долчу акхароша, олхазарша хІун дийр ду-техьа аьлла.

Суьйранна ло оьхучуьра сецира. Буьйса юккье яхача, екха а екхна, стигалара массо а седа охьабан боллуш санна, кьегина дІахІоьттира. Буьйса шийла еанера. Сай-бодий кьаьстачу хенахь хьалагІаьттина со говрахь новкьа велира. Сан некъ бу Шаройн Органца хьала, иза Нуй ломана, БІаьн-Дукъан бердашка-ра арадолучу кхаччалц. Органан тогІийн бердашца лаьтташ йолчу хьуьн чу хьажа веза, цигахь буса хилларг хІун ду хаар-

хъама. Амма вoдучу хъo дІакхачалe хъуна новкъахъ дуккха а хІуманаш гур ду, тидам бeш хилахъ.

Іуьйрe. Дoхк. ХІумма а гур дуй-тeхъa, oлий хeтaлo. Амма дохк новкъa дац. Дoхк хилчa, шeлo кІeдa хуьлу. Лай тІeхъ дeрг гуш хуьлу куьзган чoхъ сaннa. Юьртaнa гeнa вaлaлe хъo кxочу хъaьмцийн, элхъaьмцийн кoьллaш юккъe. Кхузaxъ дeкaш хeзa олхазарш. Гoврaxъ вoгІу cтaг гичa, уьш къaьхкинa гeнa а цa довлуш, кoьллaш кІeл a, тІe a oхъaхoвшу. Цунах цeцвaлa тaр-лo хъуьннaн къaйлe цa хууш вeрг. ХІoрш ду вaйн мaхкaxъ Іa дoк-кхуш долу олхазарш. Шoршaлш ю цeрaн цІe. Тидaм бичa, кoьллaш кІeлaxъ гуш дaрa хъaьмцийн a, элхъaьмцийн a лeгнaш, чкъoьрнaш. Хъуьн чуьрчу олхазаршa «тoй» динeрa кху-зaxъ.

КІaйчу лай тІeхъ гуш ярa, тІaдaмaш диттичa сaннa, кeгий-чу кoгийн лaр. Кхузaxулa хІун экхa дaхaнa-тeхъa, oлий хъo цeц a вoлуш хъoжy. И лaр тaллa дeзaш хуьлу, цуьннaн къaйлe хaар-хъaмa. Лaр cхъaяьллa гуш ю цхъaнa ширъeллaчу кхуран гoьргa кІeлхъaрa. ЭхІ! ХІaрa-м хъaхa ю дингaдaн лaр. Изa тaмaшийнa экхa ду. ДeгІ дуткъa, дeхa, жимa ду. Цуьннaн дaар ду кeгий дeхкий a, нaггaxъ олхазарш a.

Изa Іaй лo сaннa кІaйн хуьлу, нaггaxъ цІoгaнaн юьхьиг Іaьр-жa a йoлуш. Oцy гoьргa кІeлхъaрa cхъaяьллa, шeнa ижy лaхa aрaяьллeрa изa. Хeтaлуш дaрa хІoкху дoккxачу лaйлaxъ хІун кaрoр ярa цуннa, aьллa. Дингaдo, шeн дeгІ гІaд сaннa дуьйлн-нa, сaттa a динa, цкъa хъaлxa лaдуьйгІирa. ТІaккxа кxoc-кxocca-луш чeхкачу бoлaрцa гeнa дoцчу Іинa йиcтeхъ бoллучу къeнaчу хъaьмцaн юьхкaн oрaмaшнa чу яxарa.

Лaр юxaeанчухулa гуш кeгий цІийн тІaдaмaш дaрa. Дингaд юxа шeн бeнa йирзинeрa. Іaьннaн eхачу бусa мaцъeллaчу дингa-дo йoхийнeрa хъaьмцийн диттaн oрaмaшнa кІeл дeхaш дoлчу дeхкийн хІусaм. Мaсeх дaхкa бeн a бийнa, шeнa cуьйрaннa бaа цхъaь бaгaxъ cхъaбoхъуш шeн хІусaмe юxайирзинeрa дингaд. Ишттa дeхaш дaрa цу кoьллaшнa юккъeхъ хъуьннaн aкxарoй. Дингaдaн лaр тeргaлийнчул тІaьхъa Шaрoйн-Opгaнaн тoгІи чу вoьccиpa co. Тyрпaлнa (cан гoврaн цІe ярa изa) хи мaлoш ceц-нa лaьттaш, aсa тидaм бирa cирлaчу хин бyxaxулa дІacауьдучу чІeрийн. Уьш хІун чІeрий ду aьллa хeтaлур дaрa Шaрoйн-Opгa цa дeвзaчуннa. ХІoкху Opгaн чoхъ хуьлу бaкъ-чІaрий, мeкxаш-

чІарий, чабакх-чІарий, Іаьн тІехъ кху хи чохъ уьш наггахъ бен ца хуьлу. Бакъду, бакъ-чІерий дукха хуьлу.

Говр хи мелла яьлча, со сайн новкъа дІавоьду. Амма гена валале сан тидам хуьлу хи юккъехъ болчу тІулга тІехъ Іачу цхьана хьозанан. Бакъду, мегарг тидам хилла балале и олхазар ган а гуш, хи чу а эккхий, тІап-олий дов. ГІеххьа хан йолу Органан айми чу хьобжуш со лаьтташ, дела а иза гучудер дац-техьа, бохуш. Амма олхазар лийр дац. Цуьнан дахар хица доьзна ду. Цхьа хан яьлча ткъа метр генахъ хи чуьра хьала а даьлла, йистехъ Іуьллучу гоьрга тІе а хиьна, шен месаш а, пеллагаш а кего делира олхазар. Схьахетарехъ, ша куьце далош дара иза.

Оцу хин олхазарх оьрсаша оляпка олу. Бердашца дехаш долу иза хи бухахула генна доьду, шена кхача лохуш. Хи чуьрчу тІулгаш тІера, бухара, шен зІакарца даьІахк йоцу садоу хІуманаш а, сесий а, нІаьний а лобцу цо.

Кхузахъ хьо лаьтташ, дохк айаделла малх гучуболу, Іа-лам къагош. Цхьа тамашийна гІовгІа хеза хьуна хьайна тІехула, «шах-шах-шах» бохуш. Хьалахьаьжча, гуш ю бедийн тоба.

Бедаша стагах а, говрах а къаьхкина, охьа ца ховшуш, шикхо го баьккхира. Шайна кхерам боцийла хиьначул тІаьхьа, уьш охьахевшира цхьана гІеххьа йоккхачу айми чу. Цхьана агІор, пен санна, тІулган берд бара, ткъа хи арадолучохъ у — дуьхьал тоьхна дечигийн чалх. И чалх бІаьстенан муьрехъ Органо еана йисинера. Цундела сецнера кхузахъ дикка айма. Бедашна экханехьара кхерам бацара. ХІокху айми чохъ буйсанаш яьхначух тера дара бедаша. Хи чохъ бен бедийн ижу лохийла дац Іай.

Бедаш юха а говрах къаьхкина тІема евлира. Церан дахарх тамаша беш вогІу со новкъа волу оцу аймина йистехула. Амма цІеххьана цецволий соцу. ХІара хІун ду? Аймина гонах хи тІедогІучу агІор йолчу гІайри тІерачу лай тІехъ гуш жІаьличух йолу цхьогалан лараш ю. Аймина йистерчу жимма дешна ло долчохъ, дикка хьаьжча, гора цхьогалан дегІан а, цІоганан а сурт.

Садаьржачу хенахъ мекарчо меттахъяххнера и бедаш. Буйсанна сахиллалц уьш ларийнчух тера дара цхьогало. Амма бедаш Іовдал яцара. ТІулган пенна юххехъ ша а ца беш лаьтташ долчу хи чохъ буйса яьккхинера цара. Цхьогалан царна тІекхо-

чийла яцара. Бад шегга ца лацаелча, мекарниг хьуьна юккье даханера. Кхузахь гора цхьогало ло кегийна меттигаш — лай бухахь долчу гIаш кIелхьара дехкий цо лещна хиларан билгало. Мекарниг а ца дисинера ижу йоцуш...

Турпал цIеххьана цец а яьлла сецира. Дикка хьаьжча, лай тIехь гуш яра чен лараш. Iаьнна дIадижина хила дезаш долу и эхка хьуьн чухула лелаш долчух тера дара. И санна йолу ча дера а, кхераме а ю.

Гена валале гуш бара гомга когаш болчу эххано кегийна зингатиин барз. Шена хьуьн чохь кхин яан хIума ца карийча, чено барз а бохийна, зингатиин хIусамаш хIаллак а еш, уьш а, церан хIоаш а диънера. Иштта «вон а лелла» дIаяханера ча.

Де чекхдолуш доллурга, Iаьнан малх анайисте охьалахбелира шен таханенна некъ чекхбаккха гергабаханера. ЦIехьа верза ойла еш со лаьтташ, мичара дели а ца хууш, цIеххьана хьалхахула дIаэккха лу — хьуьнан и хаза эхка. Цуьнан чож детталора, левсий санна, хаза бIаьргаш цеце бара. Иза а цхьана хIумано кьахкийнера. Гена валале гуш дар а лу а, гIаш дIаса а кегаш, баьккхина кIаг (бен). Кхузахь луно буйса яьккхинера. Лай кIелхьара латта довха хуьлу, цундела до цо иза.

Шаройн-Орга арадолучу бердашка дIа а кхаьчна, вухаверза со кхиале, юха а Орган чу дохк дижира. Кхин Iаржъялале аьлла, со цIехьа вирзира. Сан говр лелла езаш яцара, ша цIа йогIуш юйла хууш цо болар сихдинера. ГIамаара Iине кхаьчна со вогIуш, бода булуш бара. ЦIеххьана хьуьн чохь зударий тийжаш санна, гIовгIа елира, говро цIеххьана йоргIа ийцира,

Уьш чангIалкхаш яра, буйсанна шайна ижу лаха арайовла кечлуш...

Iай хьун еша хуучунна чIогIа самукъане книга ю.

IAЬНАН ЧИЛЛАХЬ...

Iа Iаламехь уггар шийла хан ю. Муха хуур ду Iа доьлча?

Халкьо олуш ду: «Малх цIа кхаьчча Iа дулу». Иза нийса ду. Де уггар дацделла хан хуьлу иза. Цул тIаьхьа догIу масех де кхин хийца ца луш лаьтта. И денош дIадевлча, де дахдала долало. Iаьнан уггаре а шийла цхьа мур хуьлу. Цунах чилла

олу. Чилла юлу Іадоьлла ткъа де даьлча. Иза шовзткъа дийнахъ-бусий лаьтта...

Чиллахъ гІайба санна тІе ло а дилина, массо а генаш лаьтта хІуттуш букурдахана хуьлу дитташ, коьллаш. Іаьнан хьун хьежа ца кІордош, исбаьхъа хаза хуьлу. ХІаваь цІена, садеІа атта долуш.

Иштта хазачу хьуьн чу вуьйлира шайн гІуллакхана лам тІе вахана цІа вогІуш волу Іабдул-Хьамиддий, Іалманний, Жамалайлий. Іаьнан доца де чекхдолуш дара, говраш гІелъеллера. Царна басехула чуйисса хала дара, бергашна кІел ленашна юккъе ло лацаделла когаш шершаш хиларна.

— Кхузахъ таллархоша йина оти ю, чохъ буьйса яккха а, говраш чу лакха а меттиг йолуш, вай кху хьуьнчохъ буьйса яккха совца деза, — элира Жамалайлас.

— Мегар ду, — аьлла, накъостий буьйса яккха севцира. Говраш паргІат а яьхна, уьш юзийна дІа а хІиттийна, кхо накъост оти чу вахара. Чохъ аьчган пеш а, тІе охъа вижа кІедачу жІоламех дина «маьнгеш» а, чай кхехко яй а, тховх хьала облина кхозучу тІоьрмига чохъ сирникаш а, туьха а дара. Уьш тІун ца ялийта оьхкинера тІалам болуш болчу таллархоша. Не-Іарехъа сонехъ охьадиллина декъа дечиг дара.

Ша жимха хиларе терра, хьаьдда вахана Іин чуьра хи а деана, яй пеша тІе а хІоттийна, Іалмана цІе хьалалатийча, аьчган пешо чохъ йохйира. Яй шен «цІузз» деш кхехка болабелира. Довха чай мелла накъостий паргІат а бевлла, хабарш дийца буьйлабелира. Пешахъ, «тІах» деш, лелхаш, догура дечиг. Хеталора кху шийлачу буса хьуьн чохъ садолу хІума хир яц аьлла. Амма и иштта дацара. Хьуьнан акхарой, олхазарш шайн дарца дехаш дара...

Чиллин и шийла буйса юккъе яханера оти чохъ буьйса йоккхуш болчарна набаран тар тийса йолалуш. Оццу хенахъ хьуьн чуьра схъа цхъа аз хезира. «ХІей-хІей-э-ээ», — бохуш, цхъаь кхойкхуш санна. Цунна дуьхьала деара иштта аз. Вайн накъосташа ладуьгІира. «Иза хьуьнан буьйсана охІла бухІа ю», — элира Жамалайлас.

БухІа шена ижуна гІайгІа беш яра. Попан лакха буьххьехъ Іаш йолчу цунна гира бухахула кІайчу лай тІехула цхъа Іаьржа тІадам боьдуш санна. БухІа шах-тата доцуш шен тІемаш

даржийна, ша Іачуъра чунехъа йиллаелира, и Іаържа тІадам схъалаца. Цо и схъа а лецира. БухІано лаьцнарг хъуьнан дахка бара.

Дукха хан ялале говраш мерах шакарш етташ меттаххьен юьйлира, цхъана экхано кхерийча санна. Кхаърца цхъаьна долу Гуьйриг цІе йолу доккха жІаьла «гІагІ» дан доладелира. Хъе ца луш хъуьн чуъра схъахезира «ууууу», аьлла деха аз. Иза мацалла угІуш борз яра. Араваьллачу Іабдул-Хъамида топ кхоьссира. Топпан гІовгІа дІаьалча хъуьн чохъ тийна дара. Іабдул-Хъамид чу а веана, пеша дечиг а тиллина, охъавижира, сахиллалц хъуьн чохъ тийна хир ду аьлла хеташ. Говраш а, Гуьйриг а дІатийра.

— Хъуьн чохъ тийна, шийла елахъ а, акхароша шайн белхаш сахиллалц бийр бу, — элира Іалмана. Хъуьнан «бахархой» шайн гІуллакхаш деш бан а бара. Хъуьнан акхарой дийшина ца Іохкура.

Гуьйранна сай-бодий къастале гІаьттинчу Іалмана чай кхехкийна, шен накъостий самабехира. Довха чай молуш, кІегаш тІехъ деттина жижиг-сискал а диина, шайш буйса яьккхинчу оти чу деана декъа дечиг, сирникаш охъаехкина, шайн говрашна нуьйраш а техкина, накъостий цІехъа баха новкъабевлира.

Хъуьнан хоти чохъ кхос-кхоссалуш яхана цхъа лар яра. Цхъана меттехъ дІай-схъай кхоссаелла йохийна а яра. Иза хІилла дара, шен лар яйархъама пхъагало дина.

Мацаллех кхоьрийла яцара цуьнан. Сахиллалц ловзуш ежаш лийлира иза. Дежаш, цо тІера кевстигаш йиина, чІимдина лаьтташ дара акhtarгаш. Вукхузахъа ирзона гонах долу хъуьнан Іежийн, кхорийн синтарш тІера а цергашца гІад кІайдеш даьж-нера цо. Сахуьллуш юха а юьзна, де йижина даккха цхъана куллах йоьлла дІайижинера пхъагал. Шен кІайчу цІоканца кІайчу лайлахъ атта ган а ца го иза цхъогална.

Мекарниг а хьийзира буса хІайтъаьлла. Кхунна шелонах кхоьрийла яцара. Цхъогалан кетар йовха, кІеда ю. Цкъа хьалха ша ижуна арадолуш букъ саттош дегІ дулуш меттадалийра цо. ТІаккха муцІар ирх ерзийна, къегаш долчу седарчашка хьожуш хІаваах хьожа а яьккхина, сих ца луш, шен лар йохарна кхоьруш санна, хьалха ког баьккхинчу тІаьхъара ког боккхуш хъуьн чуъра ара а даьлла, Горгачу ирзехула дІадаханера иза.

Ткъа кхузахъ масийттанхъа дина лаьтташ элан литтанаш дара.

Кхузахъ дуккха а меттигаш яра цхьогало ло кегош аьхкина. Иза лаа дацара. Шен ла а дугIуш, догIучу цуьнан семачу лергашна лай бухахъ дехкийн гIовгIа хезира. Мекарчо сихонца ло аьхкина дахка схъа а лаьцна, биинера. И гIуллакх цо мосуьйтазза а динера. ТIаьххъара ша дуза гергадахча лаьцна дахка ловза а бина, шена кIордийча и дIакхаьल्लीна, садаIа къайладаьллера и хIилланча. Иза Iуьллур ду цхьанхъа Iуьргахъ я такхорах доьлла...

ОЛХАЗАРИЙН БУЙСА

Чилланан хIокху шиелахъ муха мега-техъа олхазарш? Царна шелонах кхерам бац. Кхерамениг мацалла ю. Акха котамаш, мошанаш, маккхалаш, къийгаш, хенакIураш, кхидолу кегийра олхазарш а Iадаккха довхачу мехкашка дIа ца доьлхуш Iа.

Iаьнан шийла еха буйса тайп-тайпана йоккху олхазарша. Дукхахьолахъ цара шайна буйса яккха ирзош, царна гондахъара хьун билгалйо. Маккхалший, къийгаший цхьанхъа а гуллой, тобанаш а йой, диттийн генаш тIе а ховший, вовшашна тIетIа а таьIна, шайн месаш самса а йохий, дегIан йовхо а Iалаштъеш, сахуьланга йовлу. Кегийрачу олхазарша буйса харанаш чохъ а, хенакIуьран бен чохъ а цхъаьна а гуллой, йоккху.

Харанаш чохъ и кегийра олхазарш мацалла делла меттигаш тосалуш хуьлу.

Деха цIога долчу хIуьрцIилдиго буйса базана буьххьехъ, шен зIок тIома кIел юллий йоккху. Мокха хьозий, маьлха, хьозий, сийна хьозий буйса яккха дIаховшу гIодамийн такхорийн баххъаш юккье, цIенойн тхов чу, туьнкалгашна гондахъа а, корийн гураш тIехъа а.

Хуььнан котамийн тайпана долчу олхазарша, вирамерIуьргаша буйса лай бухахъ йоккху. Сарахъ ло семса долчу хенахъ уьш дечигашна тIера чу а кхиссалуш лай буха йовлху. Iуьйранна цара буйса яьккхина меттиг къаьсташ хуьлу, лай тIехъ гуш олхазарша буха доьлхуш даьхначу Iуьргащца.

Оцу олхазарша буйса йоккхучу меттехъ акхачу котамашна тебаш берзалай, цхьогалш, акха цицигаш хаало. Лай кIела

буьйса яккха хевшина олхазарш, наггахь буьйса малъелча
Іуьйранна шело йогІий, лай тІехула айра санна ша лоций хьа-
ладовла ницкъ ца тобаш хІаллакхуьлуш меттиг нисло. Оцу
буьйса яккхарах олхазарийн йоккхачу тобанна каш хуьлу.

Буьйса Іаламехь кхин хийцам боцуш чекхъяьлча, шайн зІа-
каршца кортошца семса ло доха а деш, Іуьйранна хьаладовлий
Іаьнан и доца де цара шайна рицкъа лохуш доккху. Цара йоу
декхнаш, Ёаьллангаш, меьнаш тІера чІенигаш.

Буьйсанна дІатийна и олхазарш лардеш санна, йижаза а,
сема а хуьлу хуьнан гІаролхо — бухІа. Сахиллалц шена кха-
ча лохуш лелий, де серладала доьлча, цхьанхьа хари чу а
юлий, дийнахь наб еш Іа иза.

Ткъа кхидолчу олхазарша шайна яахІума дийнахь лоху.

Іаьнан де деха ца хуьлу. Шаьш якккхинчу шийлачу буьйсан-
на бала балхош санна, Іуьйранна сай-бодий къаьстачу хенахь
шайн шабар-шибарш деш дІасадовлу уьш. Маккхалшший, къий-
гашший, чІегІагашший, сийна хьозий, лайхьозий адамаш
дехачу кІотаршна, ярташна гергахьа доьлху. Яртийн урамаш-
кахь, адамех къахка а ца къаьхкаш, лела тайп-тайпана олха-
зарш. Царна цигахь яахІума хуьлу.

Цхьа хаза кегийра олхазарш тІелетта дохку тохара гурахь
мангалхоша хеда ца деш дитинчу лекхачу баьІийн кортошна.
Церан зІакаран цІен, лерган яххаш кІайн-сийна бос болуш, туь-
тана тІера Іаьржа, букъ можа-мокха, тІемаш можа-кІайн-Іаьр-
жа бос болуш, Іаьржа-мокха-сийна сизаш дІахалла догІуш цІога
долуш дара. Царех чІевнаш олу.

Оцу баьІийн хІуш дууш дузура и хаза олхазарш. Цара шай-
на а, мангалхошна а беш берг пайда бара. Мангалан хенахь
новкъа хуьлуш долу и баьІаш дебар лахло хІуш диича...

ХЬУЬНАН ДИЙНАТАШ ІАЙ

Акхароша а шайн амалехь токху Іаьнан шело — чилла. Ча-
но, дІамо, зуьно шело хІун ю ца хууш йоккхура хан-зама. Уьш
гурахь лаьттан кІорггенехь йолчу шайн хІусамашкахь чІоггІа
наб кхетта дІайийшинера. Церан самайовлар хир ду Ёаьстенан
юьххьехь.

Хьакхарчий хаалора хьуьн чохь. Цара латта ожкуш цхьацца орамаш дуура, хьуьн чуьра гIаш кегош гурахь охьаэгна дисина попан хIуш, нежнаш дуура. Акха гезарий, лунаш кьоначу хьуьнан синтарийн баххаш дууш мацаллех хьалхадовлура.

Тарсалш генаш тIера генаш тIе кхийсалуш, новкъя говрашна тIаьхьа хIоьттина догIучу жIаьлийга хьуьйсус ловзуш яра. Церан ловзийла а яра, шашь меца цахиларна. Оцу кегийчу дий-наташа шен хенахь, тохара гурахь гулдина бIараш а, жIаьлийн нускалш дакъя деш дIа Iалашдинера...

ШАРОЙН-ОРГАНЦА БОГУ НЕКЪ

Хьуьн чухула басах охьаболу некъ чекхбаьлла ГIамар-берде-хула Органа гIайре тIе чубиссира хьуьнан гIуллакхой. Де шийла хиларна хи тIера Iаь яра гIуьттуш.

Говрана хи мало дIанехьа ваьллачу Iабдул-Хьамида мохь туьйхира: «Жамалайл! Схьадуйлийша кхуза», — аьлла. Iалманний, Жамалайлий тIевахара. ТIехула бина ша а болуш гIехьа йолу айма яра гуш. Кхоь а накъост тIеваьлча а, каглуш бацара ша. Чекх са а гуш, сирла бара иза бухахь гIийла меттаххеш гуш чIерий а долуш. ХIокху аймина тIедогIуш хи цахиларна ша а бина, кIелахь дисинера и чIерий. Уьш мекхаш чIерий, бакъ-чIерий дара.

«ХIокху тIе догIу хи хIара дечиг такхийначо сацийна», — элира Iалмана. Айми чу догIуш долу татол чухула пурх, жагIа дIаса тоссус харш доккхуш, цхьаммо говраца хен такхийнера, ткъа айми чу обхуш хилла хи оцу хорша дирзина дIаобхуш дара. Iабдул-Хьамида диг диттина ша боха а беш, Iуьргаш дехира шах. ХIетталц тийна Iаш хилла чIерий цхьацца-шишша болуш меттах дуьйлуш, ша бохийначу бертехьа гIертара, садаIа хIаваъ дезара царна.

Жамалайлас дагарца цхьа хьокха а баьккхина, харцахьа дирзина и хин татол юха айми чу дерзийра чIерийн тутмакхалла дIадаккхархьама. Цхьана юьххьехула чу а догIуш лахахула хи арадолуш хилча, тIехула мел стомма ша хилча а, чIерашна кхерам бацара. «Шаххх-шшахх», аьлла тIехула хIаваэхь цхьа гIовгIа хезира. Хьалахьаьжначу кхаа накъостана бедаш гира.

Уьш дІанехъа лекхачу берда юххъехъ йолчу йоккхачу айми чу хевшира. Гонаха Іуьллуш кІоргга ло делахъ а, бедаша цуьнан башха терго ца йора. Уьш хин буха оьхуш сесий а дууш, тІемаш детташ хи чохъ ловзуш яра.

Цара муха яьккхира буьйса? Башха хала а ца яьккхира. Цъхана агІорхъа лекха тІулгийн берд а болуш, вукхузхъа гІеххъа меллаша доьдуш кІоргга доккха хи а долуш, хьуьн чуьра арадолуш долу шовданан хи шех схьакхеташ яра и йоккха айма. Цундела хи тІехъ бина ша бацара. Берда кІелахъ гІеххъа кІорга хъех яра, шена хьалха гІамаран экъа а йолуш. И шовда нийсса оцу гІамара тІехула долуш кхетара Органах. ХІара меттиг шайна буьйсанна дІаховша билгалйинера бедаша. ХІилла долу экха кхарна тІекхачалур дацара, я хих ца даьлча, я лекхачу берда тІера чу ца иккхича. И ший агІо а экханна аьтто болуш яцара.

Делкъал тІаьхъе яьллера, шайн болх чекхбаьккхина, паргІат-бевлла накъостий шайн-шайн цІа баха дагахъ ЧІаьнтий Оргий, Шарой Оргий вовших уьйчу тогІи чохъ лаьттара. Оцу хенахъ хІаваэьхъ гучуевлира акха гІезаш. Уьш нийсса бархІ яра, шайна хьалха яьлла нана-гІаз а йолуш. ПаргІат тІемаш лестош, тогІина тІехула хьийзира уьш. Адамаш, машинаш а дукха лелачу Шуьйта боьдучу некъа йистехъ хьалха хьер лаьттина меттиг ю. Цигахъ духдолуш, тІера гІуьттуш Іаь йолуш, шовда ду. БархІ гІаз, лелла-а, оцу шовдана охьахира. Лелаш долу адамаш, машинаш царна новкъа йолчух тера дацара. Шовдана гонахъа ша база йоккха меттиг яра, хотта а болуш. Оцу хотталахъ царна а хІума карочух тера дара.

ГІезаш шовда паргІат дитина дукха хан ялале, «палл-палл» аьлла тІемаш детташ, оцу шовдана тІе ши олхазар деара. «ЭхІ! И шиь ма тамашийна олхазар ду-кх», — элира Іалмана. Церан еха настарш йолуш когаш бара, пІелгашна юккъехъ пардош дацара, бедийн санна. ДегІана кхокханал жима, ю санна юткъа еха зІакарш, овкъаран басахъ Іаьржа-къорза месаш яра. Хи чу и шиь гоьллец бен ца йолура. Шайн ю санна йолу, еха зІакарш оцу кочачу хоттала оьхуьйтуш, садолу хІуманаш юура цара. И ши уьшал-котам кхузахъ бегахъ болчу нахана хьалха аьхка дуьйна евзаш яра. ХІинца хІара шиь ежаш йолчу меттера итт-пхийтта гІулч дІаваьлча уьшал ю. Цу чохъ кІорнеш йохуш,

эрзалахь ехаш яра и ши котам. Ткъа и уьшал бIаьсте яллалц чиллано стомма ша бина дIакъевлинера, котамийн хIусам йо-хош...

ХЬУЪНХАХЬ IА

Тийна ду хьуьн чохь. Хезаш дац шах-тата. Керла диллинчу лайно дечигаш дIахIиттийна, тIе кIайчу кисех, бамбех дина юргIанаш оьхкича санна. Мичча агIор хьо дIасахьаьжча а, кIай-делла дуьне бен гуш хIума дац. Дикка тидам бича, хьун еса йо-цийла хаьа. Дитташ тIехь гуш олхазарийн Iаьржа баннаш ду. Уьш деса ду, олхазарех цхьадерш бовхачу мехкашкахьа дIада-хана, Iаьнна вайн махкахь совцуш дерш шайн гIуллакхаш идош, хьуьнхахула кхерсташ, лела.

Иштта хIокху тийна садоIуш лаьттачу хьуьнан ойла а еш, йогучу цIергахь кхехкаш чохь чай долчу яйно локкхучу «эша-ре» ла а дугIуш, цхьацда хабарш а дуьйцуш, Iаш вара Келойн-Эвлара Бекий, сой. Кхихкина даьлла довхха чай молуш тхойша Iаш, мичара ели ца хууш нийсса Бекина тIе дукха чехка едда пхьагал йогIура. ЦIеххьана ша кхунна тIенисьелча тIехьарчу когаш тIе а хигна Iадийча санна, цецъяьлла сецира гIуьнжар бIаьргаш долу лергаш деханиг. Пхьагал Бекига хьобжура, Бека пхьагале хьобжура. ЦIеххьана пхьагал схьаиккхича кхеравелла Бека метта веара. Цо шок а тоьхна, пхьагал едда бIаьллингийн коьллаш юккъехула дIаяхара. Иза цхьана кхечу экхано кхерий-начух тера дара.

Чай а мелла, вох а велла, садаьIна ваьлча, и деха лергаш до-лу гIуьнжар бIаьргаш хьан кхерийна хьажа лиира тхойшинна. Бека пхьагал дIаяханчу а со и схьаеанчу а агIорхьа вахара, гуш йолчу ларо гайтира: и едда еанчу лорах тIаьхьа пхьогал идда лар яра. Адамех а, цIарах а къаьхкина мекарниг, духа а дирзи-на, петоьхна дIадаханера. КIайчу лай тIехь пхьагало шен лерах «шеддаш» динера цхьогал тIаьхьара даккха гIер-таш.

Вовдуш, со тIекхечира пхьагал йижина Iиллинчу метте. БIаьллинган кулла кIелахь, гIеххьа ло таIош, баьккхина кIаг бара. Буйсанна ежаш ловзуш а лелла, де даьа дIайижина пхьа-гал кхузара гIаттийна, эккхийна хилар гуш дара цхьогало.

Вукху лорах вахана Бека а схъавеара. Цунна гира пхъагало кхин дІа бинчу некъан лар. Цкъа саца а сецна тІехъарчу когаш тІе а хиъна, шен деха лергаш, дІасахъийзош ладуыйгІира пхъагало. Кхерамах ша кІелхъара яъллийла хиъна, майраяълла пхъагал шен лорах хІун ю цахуург еш, дехъа кхоссаелира. Юха а кхоссаелла, цхъана куллах а йоблла, дІатийра буьйса йолалц. Пхъагал кхин къежка ца еш, схъавеара Бека.

Хъуьнахула лелачу адамаша шайна зулам ца дойла хиъна акхарой, олхазарш хаам беш дара хъун йижина ца хиларан хьокъехъ. Гаьнна тІера гаьннаш тІе кхиссалуш хаалора тарсалш, шайн пхьола (дечигашна лъьралла) деш яра хенакІураш. ЧІогІачу зІакаршца цара схъадоху дитташна зуламе нІаьний, кхоббанаш.

Къанбеллачу ножан этІачу чкъура юккъера Іа даккха дІалевчкъина йолу садолу хІуманаш юуш, цуьнан гІода тІехула охъий, хъалий лелаш гуш дара цхъа жима олхазар. Цо шен ю санна юткъа, сеттина зІок юккъе а обхуьйтуш, ножан кевсиг бухара схъа а йохуш, сагалматаш юура.

Иза текха-хьоза дара, цунна юххехъ, уллорчу ножа тІехъ шен болх беш дара цІийзарг цІе йолу олхазар а.

Хъун а, цуьнан «бахархой» а шайн Іаьнан мур дІахьош бара

ТАМАШЕНИГ

Іа шийла, хала мур бу Іаламехъ. Адамашна, акхарошна хала хуьлу Іай. Делахъ а унахцІена, синкъераме хан ю иза. Амма аьхка хуьлуш дерг дукха ца хуьлу Іай.

Іаьнан уггар шийлачу, чилла юккъе яхана чІагІъеллачу хенахъ хилира дагахъ а доцург. Іуьйре сирла, маьлхе яра. Дерригено а гойтура де довха хирг хилар. Амма суьйренгахъа лестича Іаламехъ цІеххъана цхъа тамашийна хийцам хилира. И санна дерг хилла дагадогІуш юьртарчу баккхийчу нахах цхъа а вацара...

Делкъал тІаьхье яьлча, жимма догІа доладелира, дукха хан ялале иза чІагІделира. Нур сега а, стигал къекъа а йолаелира. ТІаккха аьхка санна догІанца хъаьжкІан буьртигаш санна баккхий ша бетта болиьра.

Буйса юккѣ яххалц иштта лаьттира. Буса догIа лайца хийца а делла, гIайба санна ло диллира. Оцу Iаламан хийцаман тешаш хилира Доча-Борзе, Улус-Керт, ЧIишка яртийн бахархой.

ХЬОНКА

Илмаанехь цуьнан цIе ю «Чен хох». Иза нийса ду. Iаьно наб еш йижина а Иллина, бIаьстенан юьххьехь самаяьллачу, мецачу азъеллачу чена яа хIума оьшу. Ткѣа уггар хьалха хьа-лаболуш берг хьонка бу. Чено иза буу. Цундела аьлла хила тарло цунах чен хох.

Вайн республикехь хьонка кхуьу попан, пхонан, моан дечи-гаш йолчу тIуьначу хьуьнхахь. Ламанца — Органца хьала йолучу хьуьнхахь а, Теркан, Соьлжан тогIешкарчу хьуьн чохь а, Илсхан-Юьртара, Новогрознехула дIа йолчу регIахь а. Вайн республикехь болу хьонка ша-тайпа бу. Iа юкѣал тIехдаьлча цуьнан зIийдиг хьалайолу. ТIаккха хьонка баккха болабо. Хьонка баа мега цуьнан гIа маждаллалц.

Церг-кхела цалазийтарна чIогIа пайдехь а бу хьонка. Къилбаседа Кавказ йоццохь и тайпа хьонка Украинерчу Карпатан лаьмнашкахь а хуьлу.

Хьонка вайн Iаламан хазна лара мегар ду. Эрна хIаллакбан мегар дац иза.

КХО КОГ БОЛУ БОРЗ

И эхка вайна кегий доллушехь туьйранашкахь девза. Ас юьйцург борз ю. Иза сутара а, ямарт а эхка ду. Цо леца а лъоцуш дуу хьуьнхара цхьацца акхарой. Барзо хIаллакIо акха гезарий, пхьагалш, олхазарш. ЦIа яза йисна йоккха бежана: етт, гомаш, ша цхьаь елахь говр а юьйш меттиг хуьлу.

Амма цхьана барзана тешнабехк шена хиллера. Иза дара IаьнтIехь. Дохк дара. Юьртахь цIеххьана жIаьлийн гIовгIанаш евлира, юьрта чу борз еанийла хоуьйтуш. Iа шийла долуш, схьахетарехь, шена кхалла хIума лъохуш еанчух тера дара и сираниг. Таллархочо Наьлбин Абубакара топ тоьхна йийра иза. Борз

ер-м башха тамашийна хIума дацара, иза юърта яр а тардалий-та йиш яра. Тамашийна дара берзан кхоъ бен ког цахилар. Хьалхара аьтту ког бацара цуьнан (гоьлал лакхахула уьрсаца хадийча санна дIабаьккхинера иза).

Шена хьуьн чохь ижу лобхуш лелаш йолу борз талларчочо боьгIначу гурана тIенисьеллачух тера дара. Гуро лаьцна ког шега юккьера схьа ца баккхабелча барзо цергашца ша хадий-нера иза, паргIатъялархьама. Цул тIаьхьа тIе мотт хьобкхуш чов ерза а йина, кхаа кога тIехь дIалеллера и декъаза борз, юърта а еана, талларчочо ша еллалц.

ОРЦА

Чилла чекхийолуш лаьттара. Iаламехь йовхо яра хаалуш. Дийнахь хIаваъ мела хуьлура. Цхьана дийнахь ткьов йилхине-ра. Лой, догIий цхьаьна деача хуьлуш ду иза. ТогIи чуьра уьш-шалш хударак юьзча санна яра.

Лакха берда тIера, тIема а евла, хIаваэхула лела а лелла, яжа майдана охьаховшуш яра гIезаш. Цхьа гIаз бай тIе ца ху-уш, уьшал чу хиънера. Делахь а цуьнан аьтто боьхнера. Уьшал хьалха санна ю моьттуш, охьахиина гIаз даржийна тIемаш ткьевнах хиллачу пардуна тIехула а долуш, когаш буха хи чохь болуш йисинера. «Къа-къа-къа!» — бохуш, орца дохура гIезо. Цуьнга тIемаш меттах ца хьалора, деггIий, когашший бухахь хиларна.

Вуьш гIезаш-накьостий уьшал йисте а гулъелла, цкъа хьал-ха «къакъий» деш, шайн хабарш дийцина, накьостана орцах ев-лира. ТIаккха хьалха гIаз-нIаьна а яьлла, уьш лайн и дуькъа худар дIаса а туьттуш хи гучадоккхуш, шайн накьостана тIе боьду некъ баккха юьйлаелира. ТIаьхь-тIаьхьарчо хьалхарниг тIе а туьттуш, юккьехь йисинчу гIезана тIекхечира вуьш.

ГIезана тIехьара а, гонахьара а и лайн худар-шаткь дIаса а теттина, и паргIат а яьккхина, уьш цхьаьний юха сехьа евлира.

Орца шен хеннахь кхечира. Сарахь Іалам шелделча уьшал-
на ша бича гІаз адамийн гІоьнца бен схьаяккхалур яцара. Иза
сарале, гуро санна, лоцур яра шано.

ТІАЬХХАРА ДЕНОШ

Іаламехь шийла мур бу Іа. Оцу муьрехь уггар шийла маьІнг
ю чилла. Ша шелонан мур беллахь а, наггахь мелла а кІеда де-
нош а нисло оцу хенахь. Чилла йоьллийла хьалха хьонкой,
цІахь болчу саьрамсекхой хоуьйту. Хьонкано лай кІелхьара
хьала зІийдиг хьоцу...

Сихха чекхдовлу чиллин доца денош.

Іуїренца бешара а, хьуьн чуьра а схьа «Заза-дада», «заза-
дада» бохуш цхьа аз хеза. Иза чилла чекхъялар хоуьйтуш
кхьаь боккхуш декаш сийна хьоза дара. Малхехьа доьрзий шен
хазачу озаца бІаьсте гергаийзош санна, вайна гуш хуьлу и ха-
за олхазар. Іаьнан чиллахь бала хьегнехь а, хІинца цуьнан са-
кьералора. ТІейогІуш ерг хаза бІаьсте яра...

Дикка лаьтташ шело а йоллушехь хоуьйту бІаьллинг дечиго
Іа чекхдала герга даханийла. Цуьнан генаш тІехь кхозуш яра
корталиин чечакхех тера йолу бІаьлланган зазанан чІенигаш.
Иза а бара хьалхарчарах цхьа кхьаь.

И чІенгаш чІогІа дарбане ю ахкаргашкахь, жаннашкахь ла-
зар долчунна. Кхано гурахь цу тІе латон бІараш а вайна дика
девзаш а, чомехь а, пайдехь а ду. Иза къар дайначарах цхьаь ю.
Мел дагарца хьоккхуш дІаяккхарх а, иза сихха юха денло цхьа
ши шо далале маргІалш а довлий, оцу меттехь бІаьлланган
йоккха колл дІахІутту.

Хьуьнхахь лай юккъехула халакъедаш а, ло доцчу хьаьт-
ташкахь а гучудуьйлу стигалан басахь а, кІайн а зезагаш. Уьш
бІаьстенан векалш ду. Оцу зезагех «Іовдал зезагаш» а олу. Уьш
лай кІелхьара довлу дела. Нийса хир дара, царах «майра зеза-

гаш» аьлча. Хиунда аьлча уьш дорцах, шелонах а ца кхоьру дела.

Чилла чекхъяьлчахъана, вогӀу-воьдучунна некъашца а, ир-зошкахъа а гуш дара тобанашца лела чӀегӀагаш. Цара беш а бара Ia чекхдаларан хьокъехъ хаам. ГовгӀанаш а еш ловзура уьш. Дитта тӀера шайн бенаш а тодора.

Iаьно мел чӀогӀа дуьхъало йича а, гуш дара цуьнан тӀаьх-хъара денош хилар.

Ч У Л А Ц А М

Блаьстенан мукъамаш	5
Ставно — ворхIаза	6
Хьуьнац акхарой блаьста	7
Зевне хьеший	9
ЧегIардиггий, лаьхьий	11
Бен	12
Баркалла	13
ЧегIаг	14
Ахархой	15
ХIусамаш	16
Элхьамч	17
Тутмакх	17
Блаьстенан аматаш	18
Лаьхьа	20
Иаждарбуц	22
Баппа	23
Аьхке	25
Лийчар	26
Хьуьнхара дIавовдуш	26
Накхармозийн мостагIа	27
ЗIуганаш	28
Вай	29
Цициг	30
Латталуьттург	31
Гийсар	31
БаI биъча санна	32
Нана	33
Комаьрша хьун	35
Зуьнан амалш	36
Бохам	37
Зингатий	38
Беркате аьхке	40
Нитташ	41
ЖIаьлни нитташ	41

ІаьІа	42
Комар	43
Мангал-комарш	44
ІонтІаз	45
Хьамц	45
Қъора котам	46
Динберг	47
Моша	48
Лаьмнашкахь	49
Лекъ	54
Дадолаг	55
Гуьйре тІекхочуш	57
ЧижагІа	58
Тасадалар	59
Бакъ-чІара	60
Яй-чІара	62
Аьнгалха	63
Цокъ	64
Акха циниг	70
Була	71
Шийла Іуьйре	72
Іаьнан цхьа де	74
Іаьнан чллахь	78
Олхазарийн буйса	81
Хьуьнан дийнаташ Іай	82
Шаройн-Органца богІу некъ	83
Хьуьнхахь Іа	85
Тамашениг	86
Хьонка	87
Кхо ког болу борз	87
Орца	88
ТІаьххьара денош	89

ХАМЗАТ МАГОМЕДОВИЧ ХАСАЕВ

ЛЕСНЫЕ ТАЙНЫ

для среднего школьного возраста

(На чеченском языке)

Редактор М. М. Ахмадов
Худ. редактор А. Н. Поздняков
Техн. редактор Р. С. Мальсагова
Корректор А. А. Виситаева

Заказ 303. Цена 15 коп.

ИБ № 1397

Сдано в набор 9.01. 1986 г. Подписано в печать 18.04. 1986 г. СФ05126
Формат 66x84 1/16. Бумага тип. № 1 Гарнитура школьная
Печать высокая. Усл. печ. л. 5,58 Усл. кр-отт. 6,04 Уч.-изд. л. 4,76 Тираж 5000
Заказ 303. Цена 15 коп.

Чечено-Ингушское книжное издательство Управления по делам
издательств, полиграфии и книжной торговли Совета
Министров ЧИАССР, 364903, Грозный, пр. Ленина, 9.

Типография имени П. Н. Забодотного Управления по делам
издательств, полиграфии и книжной торговли Совета
Министров ЧИАССР, 364021, ул. Интернациональная, 12/33.

ХЬОМЕ БЕРАШ!

Шу ешна девли Хасаев Хьамзата языйна
«Хьуьннан кьайленаш» цӀе йолу книга.

Дуккха а керланиг девзина хир ду шуна, иза
йӱоьшуш: хьаннаш, ирзош, бецийн, диттийн тай-
панаш, акхарой, олхазарш, дийнаташ. Хетарехь,
шу хӀинца кхин а тидаме хир ду шайна гона-
харчу Галамца.

ХӀара книга йӱоьшуш кхоллаеллачу ойланех
лаьцна а, цуьннан чулацамах, хорманех шайна
хетарг а аша язде хӀокху адресаца:

364903, Грозный гӀала, Ленинан урам, 9,
Нохч-ГӀалгӀайн книжни издательство.

ХЬОМЕ ДЕШАРХОЙ!

ХЮкху шарахь Нохч-ГІалгІайн книжни издательствос нохчийн маттахь араховцуш ю берашна лерина цхьамогІа книгаш:

1. **Ж. Махмаев.** Сан кегий доттагІий. Сборника юкьадахана берех лаьцна самукъане дийцарш.

2. **Хь. Саракаев.** Малхана тІаьхьа. Книги юкьаяхана тайп-тайпанчу къаьмнех долчу берийн доттагІаллех, церан дикчу гІуллакхех лаьцна дуьйцу повесть, дийцарш.

3. **«Тамашийна беш».** Масех автора язйина стихаш яхана цу юкьа. Книга бес-бесарчу суьрташца кечийна ю.

И книгаш шун эца йиш хир ю книготорган туьканашкахь.

Мах 15 кеп,

ЛЕСНЫЕ ТАЙНЫ
ДЛЯ СРЕДНЕГО ШКОЛЬНОГО
ВОЗРАСТА
(на чеченском языке)

